

Actieplan

Boerenlandvogels
Zuid-Holland 2019-2027



Naar een betere bescherming van akker- en weidevogels in landbouw- en natuurgebied



Inhoudsopgave

Voorwoord	3
1. Inleiding	5
2. Ambitie akker- en weidevogels	9
2.1 De Zuid-Hollandse akker- en weidevogels in het kort	9
2.2 Doelen	10
2.3 Prestaties	13
3. Actiepunten	17
3.1 Kwaliteitsverbetering reservaten	17
3.2 Kwaliteitsverbetering landbouwgebied	19
3.3 Inzet overheidsgronden	23
3.4 Monitoring	25
3.5 Predatie	27
3.6 Weidevogelvrijwilligers	29
3.7 Communicatie, scholing en educatie	29
3.8 Kennis	30
3.9 Natuurinclusieve landbouw	31
3.10 Actiepunten, actoren en tijdplanning	33
4. De speerpunten per gebied	35
4.1 De Eilanden	35
4.2 Alblasserwaard-Vijfheerenlanden	35
4.3 Krimpenerwaard-Lopikerwaard	36
4.4 Midden-Delfland	36
4.5 De Noordrand	37
5. Relatie met andere opgaven	39
5.1 Soortenbeleid	39
5.2 Bodemdaling en CO ₂ -emissie	40
5.3 Programma Aanpak Stikstof (PAS)	40
5.4 Waterberging	40
5.5 Faunabeleid	40
5.6 Ruimtelijk beleid	41
6. Kosten en financieringsmogelijkheden	43
6.1 Kostenraming	43
6.2 Financieringsmogelijkheden	45
6.2.1 Structurele budgetten	45
6.2.2 Incidentele budgetten	47
Bijlagen	
1. Akker- en weidevogelbeheer in Zuid-Holland in 2018	48
2. Provinciale gronden buiten NNN die voor weidevogels beschikbaar zijn	49
3. Organisatie van het akker- en weidevogelbeheer in Zuid-Holland	50



Tureluur

Voorwoord

Er is een brede zorg over de dalende aantallen weide- en akkervogels! Met dit gezamenlijk Actieplan Boerenlandvogels zetten we onze schouders onder maatregelen die de achteruitgang van de boerenlandvogels in de provincie Zuid-Holland kunnen stoppen.

Het aantal weidevogels is de afgelopen decennia sterk afgenomen: tussen 1990 en 2014 is de grutto met 58% en de scholekster met 68% afgenomen (CBS, Sovon, provincies). De weidevogels zijn graadmeter van een onderliggend ecologisch systeem en de biodiversiteit in het landelijke gebied. Deze enorme teruggang in biodiversiteit is een zorg van iedereen. Weliswaar lijkt een lichte afvlakking van de negatieve trend van de weide- en akkervogels inmiddels zichtbaar, maar de zorg blijft en actie is geboden!

De Provincie Zuid-Holland voelt een gedeelde verantwoordelijkheid, samen met haar partners, om hier wat aan te doen. Samen hebben we het hier voorliggende Actieplan Boerenlandvogels 2019-2027 ontwikkeld. Dit Actieplan is opgesteld in samenwerking met BoerenNatuur Zuid-Holland, de gebiedscollectieven voor het Agrarisch Natuur- en Landschapsbeheer, de terreinbeherende organisaties, de Natuur en Milieufederatie Zuid-Holland, de vrijwilligers en het kennisteam agrarisch natuurbeheer van de Provincie Zuid-Holland.

In de Visie en de Uitvoeringsagenda Rijke Groenblauwe Leefomgeving ziet de Provincie Zuid-Holland een belangrijke rol voor de agrariërs in het vergroten van de biodiversiteit in het landelijk gebied. Het actieplan is een uitwerking van deze Uitvoeringsagenda en draagt bij aan de doelstelling om de biodiversiteit in het landelijk gebied te vergroten. Ook het recent vastgestelde Deltaplan Biodiversiteit biedt een kapstok voor beleid en praktijk van een sterker natuurgerichte aanpak, zoals de inspanning voor een meer natuurinclusieve landbouw, verbinding tussen natuurgebieden en gerichte maatregelen in de landbouw, de impuls voor insecten en de aanmerkelijke toename van het consumentenbewustzijn en het natuurinclusief geproduceerde voedsel. Daarbij heeft het weidevogelbeheer een relatie met andere opgaven zoals het tegengaan van bodemdaling en de CO₂-emissie.

Wij verwachten met de actiepunten uit dit actieplan onze doelen te realiseren: het behoud van het leefgebied voor akker- en weidevogels en het ombuigen van een neerwaartse trend naar groei van het aantal weide- en akkervogels met uiterlijk in 2027 een grotere populatie dan die er nu is.

Mr. J.F. (Han) Weber

Gedeputeerde Energie, Natuur & Recreatie en Landbouw



Grutto

1. Inleiding

Nederland heeft in Europees verband de verplichting om de duurzame instandhouding van een aantal vogelsoorten van het landelijk gebied (waaronder de grutto) te waarborgen. Helaas gaat het met een groot deel van deze weide- en akkervogels niet goed. De afname van veel weidevogels betreft ongeveer 60% in de afgelopen 25 jaar. Veel akkervogels laten vergelijkbare afnames zien. De belangrijkste oorzaken zijn bekend:

- veranderingen in de biotoopkwaliteit, onder meer door verdichting en versnippering van het landschap, verdergaande drooglegging en veranderingen in het grondgebruik (bemesting en maaibeheer). Ook de kwaliteit van een flink aantal weidevogelreservaten laat te wensen over (waterhuishouding, verzuiming);
- afname van het areaal cultuurgrond, in Zuid-Holland een factor van betekenis: tussen 2000 en 2018 kromp het areaal met 18% (ca. 25.600 ha), het areaal blijvend grasland zelfs met 22% (ca. 16.500 ha);
- toename van de rol van predatie in de legsel- en kuikenverliezen, zo laat Sovon-onderzoek zien, een factor die bovendien toeneemt naarmate de weidevogelpopulatie door andere factoren verzwakt.

Landelijke strategie weide- en akkervogels

De Tweede Kamer heeft in juni 2015 de motie Grashoff-Leenders aangenomen waarin wordt gevraagd om, in overleg met de provincies, met een landsdekkend voorstel te komen om de instandhouding en het herstel van de weidevogelpopulaties te realiseren. In reactie op deze motie hebben WUR en Sovon een scenariostudie uitgevoerd, waarbij de grutto en de kerngebiedenbenadering leidend zijn. De conclusie is glashelder: het huidige beleid is ontoereikend om de achteruitgang van weidevogels te stoppen; voor een duurzame en stabiele weidevogelstand zijn meer maatregelen nodig. Bij continuering van het huidige beheer met de huidige inrichting zal de populatieomvang verder dalen, waarbij de grutto op termijn zelfs mogelijk verdwijnt uit Nederland (toenemende kwetsbaarheid bij afnemende aantallen). Het rapport stelt ook dat met optimalisatie van beheer en inrichting in zowel landbouw- als natuurgebied (waarvoor een investering nodig is van vele tientallen miljoenen) een substantiële verbetering van de weidevogelstand mogelijk is.

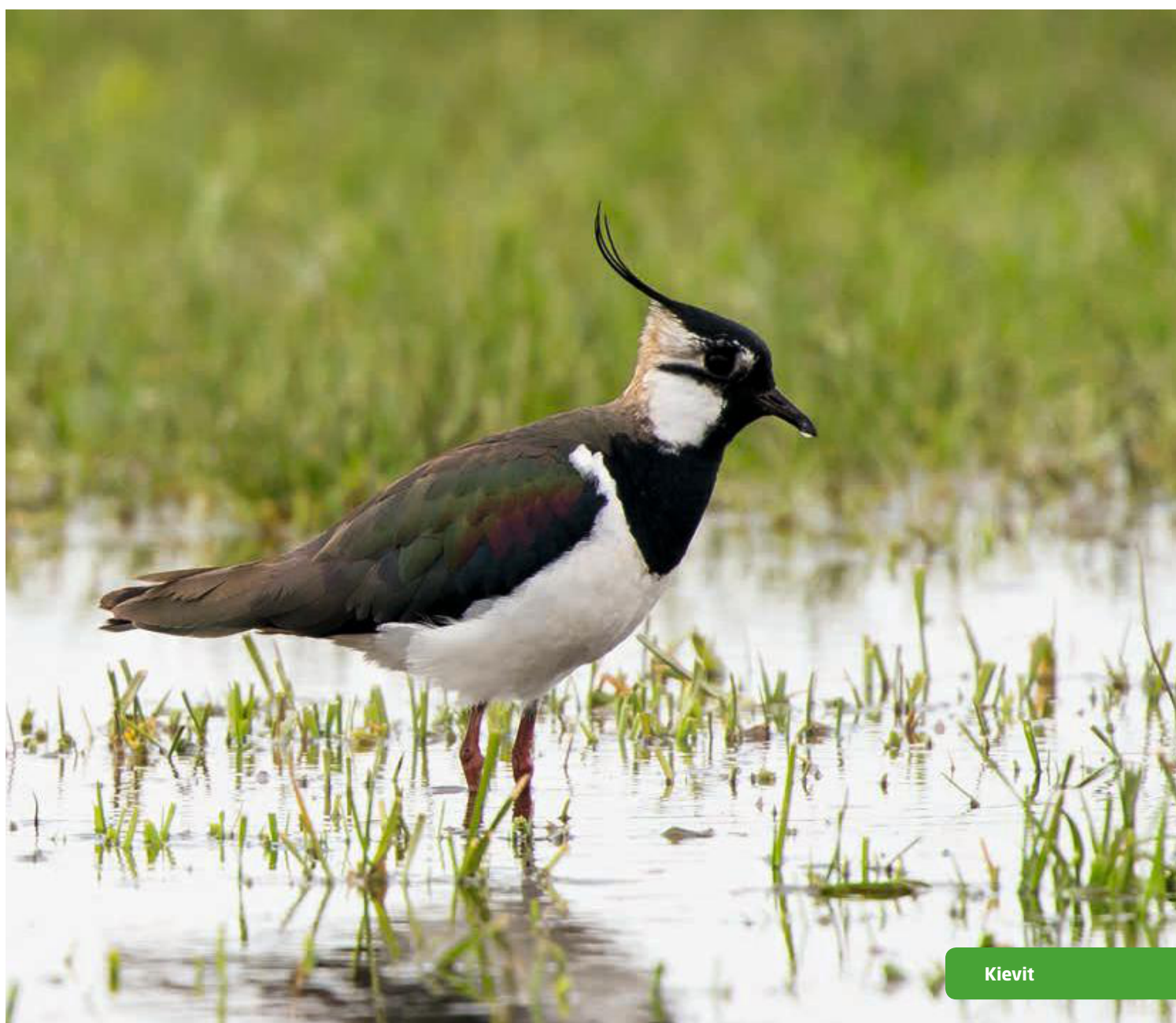
Waar staan we nu?

Om deze neerwaartse trend te stoppen zijn er de afgelopen jaren – zowel landelijk als provinciaal – al veel acties ondernomen. Een greep:

- op basis van geschiktheidsonderzoek hebben de provincies de begrenzing voor het agrarisch natuurbeheer ingedikt, is de gecontracteerde oppervlakte geslonken en bestaat een groter deel van het beheer uit 'zwaar beheer';
- sinds 2016 wordt het agrarisch natuurbeheer in heel Nederland uitgevoerd door gebiedscollectieven (in Zuid-Holland acht) die het beheer in hun werkgebied – binnen de provinciale kaders – efficiënt en effectief moeten organiseren;
- de Zuid-Hollandse collectieven hebben in 2017 verbeterplannen opgesteld en voor de investeringscomponent hiervan zijn POP-aanvragen ingediend. Momenteel werken de collectieven aan optimalisatieplannen voor de langere termijn;
- ook voor een aantal weidevogelreservaten zijn verbeterplannen opgesteld en subsidieaanvragen ingediend. Van de substantiële oppervlakte aan nieuwe natuur in de Krimpenerwaard krijgt pakweg de helft een weidevogelstelling;
- de provincie Zuid-Holland heeft niet alleen POP-gelden opengesteld voor boerenlandvogels, maar de afgelopen jaren ook meer geld uitgetrokken voor beheer. Die middelen zijn nog vergroot door een extra landelijke (EU-)bijdrage van € 40 mln. (beheer- en inrichtingsgeld) die in de periode 2018-2021 kan worden besteed.

Als resultaat van dit alles ligt er anno 2018 in Zuid-Holland bijna 20.000 ha aan akker- en weidevogelbeheer, waarvan een kleine 4.000 ha in natuurgebied en ruim 16.000 ha in landbouwgebied (in 2016 lag er in landbouwgebied nog zo'n 12.000 ha), waarvan 28% bestaat uit 'zwaar beheer' – zie ook bijlage 1.

Deze inspanningen spelen zich af tegen een achtergrond van belangrijke veranderingen in het landelijk gebied van Zuid-Holland, die deels een bedreiging en deels een kans vormen voor boerenlandvogels. Zo blijft de stedelijke en recreatieve druk toenemen (er ligt bijvoorbeeld nog een substantiële woningbouwopgave) waardoor de 'verantwoordelijkheid' van het resterende landelijk gebied voor vogels toeneemt. Andersom kan het beleid rond klimaat en bodemdaling in veengebieden ook nieuwe kansen bieden voor weidevogels, zeker als daaruit nieuwe verdienmodellen voortvloeien. In hoofdstuk 5 komen we hierop terug.



Kievit

Een actieplan voor Zuid-Holland

De vele inspanningen hebben nog niet aantoonbaar geleid tot een ombuiging van de neerwaartse trend – de WUR-scenariostudie laat zien dat hiervoor meer inspanningen en middelen nodig zijn. De provinciale bestuurders hebben besloten om te kiezen voor het duurzaam behouden van de huidige Nederlandse gruttopopulatie van 32.000 tot 36.000 broedparen. De akker- en weidevogelprovincies hebben afgesproken om daarvoor actieplannen op te stellen. Het voorliggende plan is de Zuid-Hollandse uitwerking daarvan.

Bij het opstellen van het actieplan hebben het Zuid-Hollandse kernteam weidevogels, waarin de meest relevante partijen deelnemen, en het provinciale kennisteam weidevogels een belangrijke rol gespeeld (zie bijlage 3). Maar het kernteam is ook te rade gegaan in de gebieden om van de regionale partijen te horen welke verbetermogelijkheden zij voor de langere termijn zien. Daartoe zijn vijf gebiedswerkgroepen geformeerd die elk één- of tweemaal bijeen zijn geweest en aanvullende schriftelijke of mondelinge inbreng hebben geleverd:

- de “Noordrand”: de gebieden rond Leiden, Alphen, Bodegraven en Gouda;
- Midden-Delfland;
- Krimpenerwaard en het Zuid-Hollandse deel van de Lopikerwaard;
- Alblasserwaard-Vijfheerenlanden;
- Zuid-Hollandse eilanden.

Bij de samenstelling van de werkgroepen is gestreefd naar een evenredige deelname van de verschillende partijen: agrarische collectieven, TBO's, vrijwilligers en soms ook WBE's, gemeenten en waterschappen. De oogst van de gebiedsbijeenkomsten is terechtgekomen in vijf beknopte gebiedsplannen, en de samengevatte oogst op zijn beurt in dit actieplan. De gebiedsplannen zijn daarnaast als zelfstandige documenten beschikbaar.

Leeswijzer

In dit actieplan komen achtereenvolgens aan bod:

- Ambities voor de akker- en weidevogels (**hoofdstuk 2**)
- Speerpunten per thema (**hoofdstuk 3**)
- Speerpunten per deelgebied (**hoofdstuk 4**)
- Relatie met andere opgaven (**hoofdstuk 5**)
- Kosten en financieringsmogelijkheden (**hoofdstuk 6**).



Gele kwikstaart



Tureluur

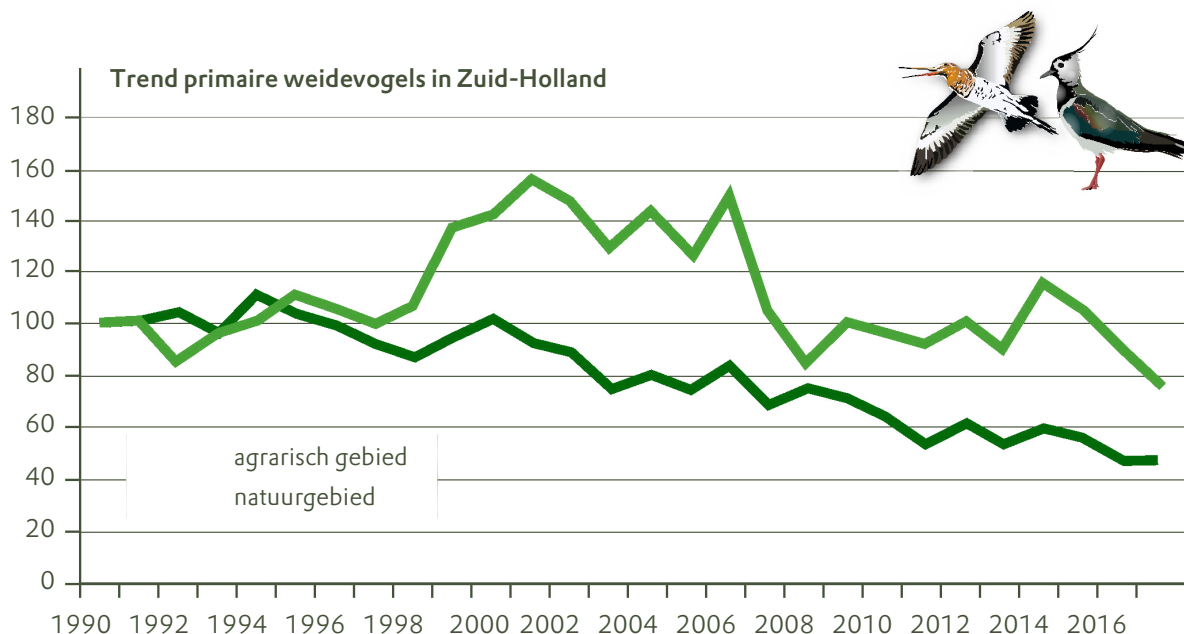
2. Ambitie akker- en weidevogels

2.1 De Zuid-Hollandse akker- en weidevogels in het kort

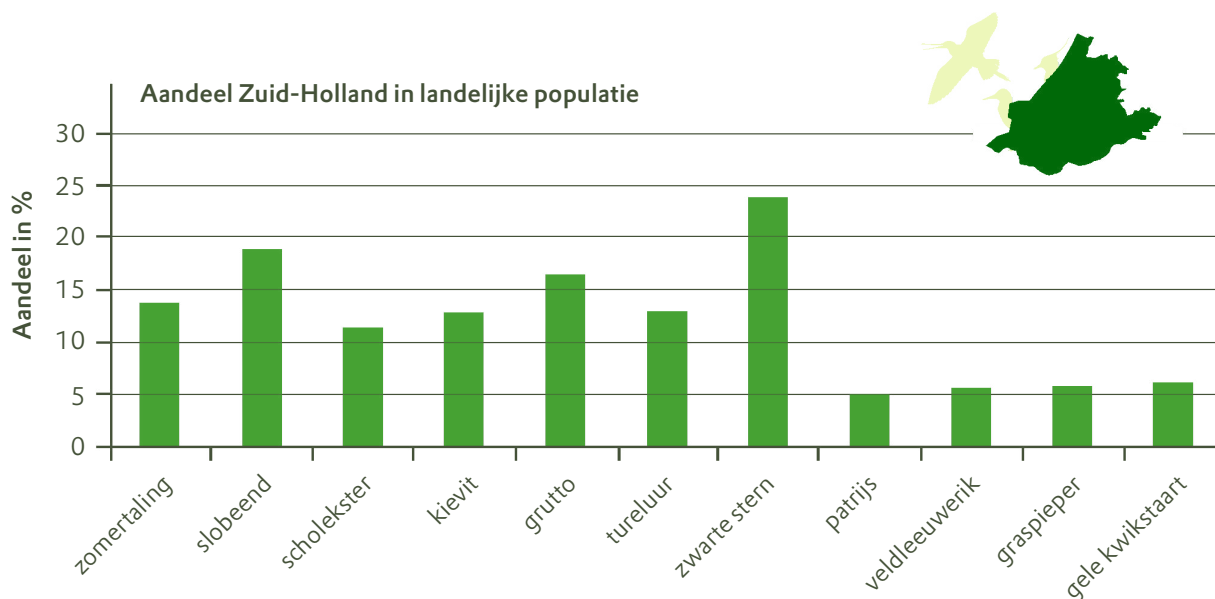
Het is geen nieuw gegeven: de akker- en weidevogels zijn de laatste decennia per saldo fors achteruit gegaan. Zuid-Holland volgt daarbij ongeveer de landelijke trend – zie figuur 1 voor de ontwikkeling tussen 1990 en 2017. Toch zit er wel wat reliëf in de cijfers:

- het gaat het niet in alle gebieden slecht. In sommige gebieden lijkt, althans op beheerd land, de laatste jaren sprake van stabilisatie of op zijn minst een afvlakking van de achteruitgang;
- de natuurgebieden doen het gemiddeld genomen wat beter dan de landbouwgebieden, al is de trend ook hier de laatste 10 à 15 jaar gemiddeld genomen sterk dalend;
- de zangvogels (veldleeuwerik, graspieper) doen het 't slechtst; enkele soorten eenden (krakeend, kuifeend, bergeend) doen het goed, evenals – op bouwland – de gele kwikstaart;
- kijken we naar de vier bekende steltlopers, dan is de trend van grutto, Kievit en schonekster vrijwel identiek: na een stijging in de jaren '90 zet tussen 2000 en 2005 een daling in. In 2017 bedroeg de populatie zo'n 60 à 70% van die in 1990. De tureluur is na een forse stijging inmiddels weer terug op de stand van 1990.

Het weidevogelmeetnet kijkt sinds 2001 ook naar de reproductie van de grutto, gemeten in het percentage Bruto Territoriaal Succes (BTS). Het BTS fluctueert sindsdien tussen 45 en 65% en neemt gemiddeld genomen langzaam toe, maar kwam in slechts één jaar (2006) boven de 'veilige' 65% uit.



Figuur 1. Ontwikkeling van de primaire weidevogels in Zuid-Holland tussen 1990 en 2017 in natuurgebied en in landbouwgebied (NB: er is geen onderscheid gemaakt tussen beheerd en onbeheerd landbouwgebied).
Bron: Weidevogelmeetnet.



Figuur 2. Aandeel van Zuid-Holland in de landelijke populatie op basis van een aantalsschatting van Sovon over de periode 2013-2015.

Zuid-Holland herbergt ongeveer 15% van de landelijke gruttopopulatie (figuur 2) en is daarmee een belangrijke weidevogelprovincie. Op basis van een populatieschatting van Sovon broedden er in de periode 2013-2015 tussen de 5.000 en 6.000 gruttoparen in Zuid-Holland. We gaan er in verband met de ambitie van het actieplan van uit dat het aantal hier precies tussenin zit, op 5.500 broedparen. Corrigeren we voor het gebied de Vijfheerenlanden, dat vanaf 2019 tot de provincie Utrecht behoort, dan zijn dat er 5.250.

Daarnaast broeden er in Zuid-Holland bovengemiddelde aantallen van zwarte stern (bijna een kwart van de landelijke populatie) en slobbeend. Zuid-Holland is geen akkervogelbolwerk, maar toch broeden er, met name op de eilanden en in de bollenstreek, aanzienlijke aantallen. Daarbij gaat het niet alleen om steltlopers die ook op bouwland broeden (zoals Kievit en scholekster), maar ook om de sterk in aantal gereduceerde patrijs en om zangvogels, die in de bollenstreek plaatselijk juist hoge aantallen bereiken.

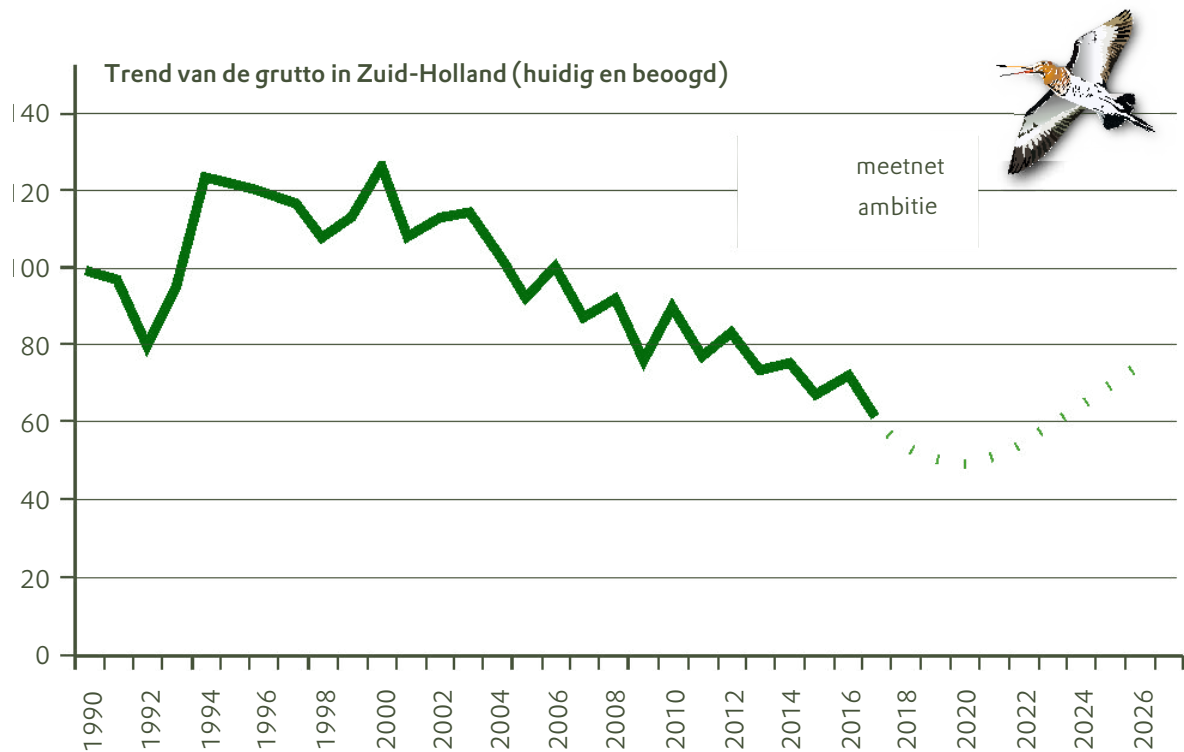
2.2 Doelen

Provincie en maatschappelijke organisaties spannen zich maximaal in voor duurzaam behoud van weidevogels en akkervogels in zowel agrarische gebieden als reservaten. Concrete doelen daarbij zijn, in termen van inspanningsverplichtingen:

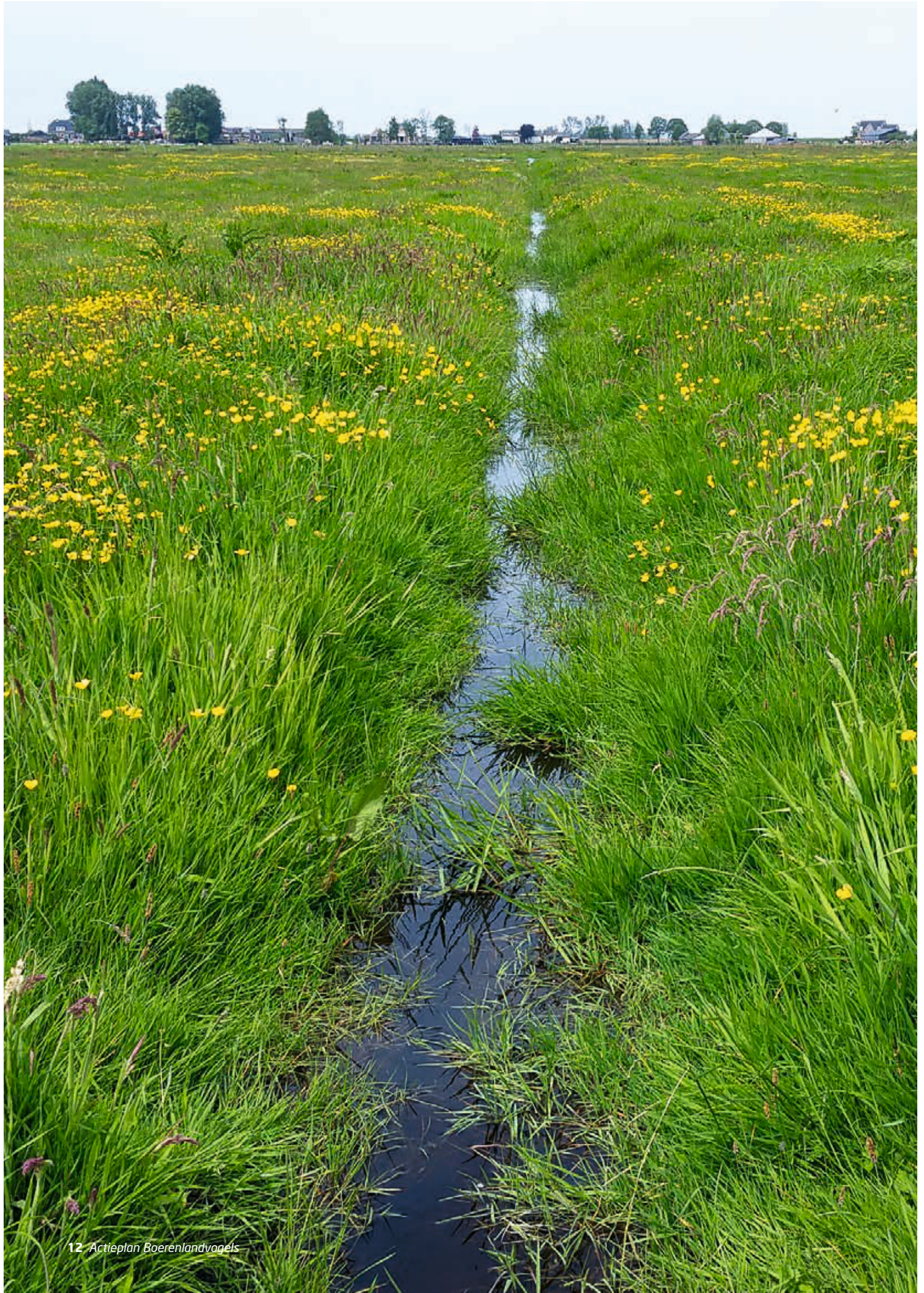
- Behoud en verbetering van leefgebieden voor akker- en weidevogels door optimaliseren van de gebiedsinrichting en door verbeteren en waar nodig uitbreiden van het beheer.
- Ombuigen van de neerwaartse trend naar groei, waarbij er van de grutto – die we hier voor een deel van de populatie als indicatorsoort hanteren – in 2027 méér broedparen aanwezig zijn dan de 5.250 die er (excl. Vijfheerenlanden) in de periode 2013-2015 aanwezig waren. Ervan uitgaande dat de ontwikkeling niet van het ene jaar op het andere kan worden gekeerd, betekent dit dat de afname in 2022 moet zijn gestopt, waarna populatiegroei inzet die uiterlijk in 2027 (maar zoveel eerder als mogelijk) leidt tot een stijging van pakweg 5% ten opzichte van het aantal in 2013-2015 (van 5.250 naar 5.500), een groei die ook in de jaren daarna doorzet. In 2023 en 2025 wordt de voortgang geëvalueerd. Uiteraard ziet iedereen de doelstelling graag

- eerder gerealiseerd, maar de realiteit gebiedt te zeggen dat er enkele jaren heengaan voordat alle benodigde acties zijn uitgevoerd en de vogels hier ook merkbaar op hebben kunnen reageren. De aantalsdoelstelling gaat gepaard met een maximale inspanning om het Zuid-Hollandse weidevogelareaal in stand te houden en om alle acties uit dit plan voortvarend, met toereikend budget en maximale inzet van alle partijen uit te voeren. Het getal van 5.500 broedparen komt overeen met een lichte verhoging van het Zuid-Hollandse aandeel van (nu) 15% in de landelijke gruttopopulatie in de periode 2013-2015. De ambitie is zichtbaar gemaakt in figuur 3.
- c. Hoewel de bovenstaande doelstelling in grutto-terminen is geformuleerd, wil de provincie met dit actieplan nadrukkelijk ook een bijdrage leveren aan verbeteringen voor soorten die tot andere ecologische groepen behoren, zoals Kievit, Scholekster, patrijs en de zangvogels. Deze soorten stellen op onderdelen ook andere biotoop-eisen en broeden bijvoorbeeld in grotere aantallen op bouwland.

Bovenstaande doelen sluiten aan bij de ambitie van de in 2018 opgestelde provinciale visie Rijke Groenblauwe Leefomgeving (RGLB): het vergroten van de biodiversiteit in zowel de stad als het landelijk gebied. De geformuleerde groei-ambitie betekent ook dat er extra kwaliteitsimpuls en budgetten nodig zijn die als randvoorwaarden gelden voor het behalen van de doelen. Hoe die kwaliteitsimpuls eruit ziet en hoeveel geld daarvoor nodig is, staat beschreven in de volgende hoofdstukken.



Figuur 3. Ontwikkeling van de gruttostand in Zuid-Holland tussen 1990 en 2017 (meetnetgegevens) en ambitie tot 2027.



2.3 Prestaties

Naast doelen zijn ook gezamenlijke prestaties geformuleerd om de doelen dichterbij te brengen. De prestaties zijn mede gebaseerd op de oogst van de gebiedsbijeenkomsten. Het is van groot belang dat alle partijen die betrokken zijn bij de bescherming van akker- en weidevogels zich de komende jaren hiervoor in gezamenlijkheid inspannen. Alle acties die daarbij horen, komen uitgebreid in hoofdstuk 3 aan de orde. De beoogde resultaten daarvan in 2027 zijn:

- a. Er ligt minimaal 18.000 ha agrarisch akker- en weidevogelbeheer (2.000 ha meer dan in 2018). Meer specifiek:
 - er is extra beheer gesitueerd op vogelrijke 'witte vlekken' binnen bestaande mozaïeken en (goed beargumenteerd) op vogelrijke plekken buiten de huidige begrenzing;
 - vooral het zwaar beheer is uitgebreid en vernieuwd/omgevormd, zodanig dat er een grotere kruiden- en insectenrijkdom ontstaat. De oppervlakte met een uitgestelde maaidatum of extensieve beweiding is gestegen van 3.750 naar minimaal 5.000 ha en de kwaliteit van deze hectares voor weidevogels is verbeterd;
 - de oppervlakte 'nat biotoop' is minimaal verviervoudigd, met name door een grootschalige uitrol van greppel plas-dras (200 extra plas-draspompen, tientallen hectares hoger peil);
 - een deel van het bovengenoemde beheer is gesitueerd aansluitend op weidevogelreservaten. De provincie heeft hiertoe waar nodig de leefgebiedenbegrenzing aangepast. Ook op andere plekken in boerenland zijn – al dan niet met behulp van provinciale of gemeentegronden – robuuste(re) weidevogelkernen gecreëerd;
 - het beheer ligt nog beter dan nu op de juiste plekken (qua vogels en abiotische omstandigheden);
 - als gevolg van dit alles is de toename van de grutto-reproductie structureel versneld; deze bevindt zich gemiddeld genomen boven de 'veilige' 65% BTS;
 - op minimaal 500 ha zijn specifieke maatregelen genomen voor een soort als de Kievit, die eveneens flink achteruit gaat, maar deels andere biotoopeisen stelt dan de grutto.Inclusief natuur- en provinciale gronden is er op deze manier een oppervlakte van ruim 22.000 ha weidevogelbeheer gecreëerd, waarvan minimaal 9.000 ha kwalitatief goed 'kuikenland'. Volgens de rekenregels van *Beheer op Maat* is dat ruim voldoende voor het beoogde aantal gruttoparen.
- b. Er is minimaal 4.000 ha optimaal ingericht en beheerd weidevogelland in natuurgebied (beheertype vochtig weidevogelgrasland) met een optimaal voorjaarspeil en een kruidenrijke vegetatie. Daarnaast liggen er in de natuurgebieden substantiële oppervlakten met botanisch gerichte beheertypen (zoals vochtig hooiland en kruiden- en faunarijke grasland) die voor weidevogels betekenis hebben.
- c. De provincie Zuid-Holland heeft 200 ha provinciale grond duurzaam ingezet voor weidevogels: met gereduceerde bemesting, kruidenrijk grasland en in het voorjaar voldoende nat biotoop door een hoog peil en/of plas-dras. Daarnaast hebben gemeenten en waterschappen in toenemende mate gronden beschikbaar gesteld voor het creëren van 'vogelkernen' en/of het beheer van hun gronden gericht op weide- en akkervogels.
- d. Door nieuwe impulsen voor akkervogels (met name patrijs en zangvogels) op de eilanden en in de bollenstreek is de neerwaartse ontwikkeling van de patrijzenstand gekeerd. In selecte gebieden is een adequate dekkinggraad aan 'groenblauwe dooradering' voor akkervogels gerealiseerd (afhankelijk van de soort tussen 5 en 10%).
- e. In het agrarisch natuurbeheer is de kruisbestuiving vergroot tussen (met name):
 - de leefgebieden open grasland en natte dooradering (bijv. met het oog op de zwarte stern, maar ook in de vorm van natuuroevers met de bredere betekenis voor weidevogels);
 - de leefgebieden open akker en droge dooradering (bijv. waar het gaat om struweel voor patrijs en zangvogels).
- f. Er zijn gezamenlijke predatiebeheerplannen opgesteld en uitgevoerd.
- g. Binnen én buiten beheerde gebieden zijn de 'basiscondities' voor weide- en akkervogels verbeterd door:
 - groene keteninitiatieven, waaraan een substantieel deel van de boeren deelneemt;
 - het nieuwe GLB (2021-2027), waarin betalingen sterker zijn gekoppeld aan groene diensten;



- het beleid van terreinbeherende organisaties om hun gronden in toenemende mate te verpachten aan bedrijven die ook op eigen land aan natuurbeheer doen.
- h. Door actieve werving en opleiding is het aantal weidevogelvrijwilligers toegenomen, evenals hun capaciteiten op het gebied van monitoring en 'beheerbegeleiding'. Door inzet van nieuwe technieken (drone, *app* voor digitale invoer) is de effectiviteit van de bescherming verhoogd. De Groene Motor ondersteunt dit alles actief.
- i. De beheer- en beleidsmonitoring zijn verbeterd: er is een goed beeld van aantallen en trends (akker- en weidevogels), van de reproductie (m.n. grutto) en van de effectiviteit van beheer(maatregelen), het laatste mede op basis van gericht onderzoek.
- j. De samenwerking tussen alle gebiedspartijen die relevant zijn voor een goed weide- en akkervogelbeheer is verbeterd. Dat geldt – meer specifiek – ook voor de afstemming van beheer tussen agrarische collectieven en terreinbeheerders.
- k. Er is een communicatie- en educatieplan opgesteld en uitgevoerd. Hierdoor is het maatschappelijk draagvlak voor boerenlandvogels toegenomen. Bovendien is (agrarisch) natuurbeheer een vast onderdeel geworden van de lesprogramma's in het lager, middelbaar en hoger (agrarisch) onderwijs.



3. Actiepunten

In dit hoofdstuk werken we de eerdergenoemde prestaties verder uit en beschrijven we wat er nodig is om die te realiseren. Speerpunt van het weide- en akkervogelbeheer in Zuid-Holland is de optimalisatie van de condities voor boerenlandvogels. Cruciaal voor alle soorten zijn met name betere condities in de kuikenfase; voor soorten die jaarrond aanwezig zijn (zoals de patrijs) is ook wintervoedsel een belangrijke factor. De algemene strategie van dit actieplan voor zowel landbouw- als natuurgebieden is als volgt:

- prioriteit heeft het – zo nodig – versterken van inrichting en beheer in de nu vogelrijke gebieden om tot zo robuust mogelijke weidevogelkernen of -clusters (die overigens niet altijd statisch zijn) te komen. Voor populatiegroei is daarna ook versterking nodig in gebieden met lagere dichtheden of van vogelrijke kernen waar nu geen beheer kan worden gecontracteerd. De provincie herzielt hiervoor zo nodig de begrenzing;
- verbeteren van de gebiedsinrichting, met name waar het gaat om waterhuishouding (meer nat biotoop) en beïnvloedbare verstoring en verruiging (kap of snoei van opgaande beplanting, maar plaatselijk ook verwijderen of korthouden van pitrus en (land)riet;
- vergroten van het aandeel kruiden- en insectenrijk biotoop in zowel natuur- als landbouwgebied. In landbouwgebied functioneren zowel de pakketten met uitgesteld maaien als die voor kruidenrijk grasland in dit opzicht niet optimaal (het gewas blijft vaak te ‘zwaar’ en te weinig kruiden- en structuurrijk), zodat een hervorming van het zwaar beheer gewenst is: meer beweidingsbeheer, minder mest (in ieder geval voor de eerste snede);
- daarnaast is een forse impuls nodig voor het pakket aan ‘begeleidende’ maatregelen: predatiebeheer, vergroten en delen van kennis, verbetering van de monitoring, toerusting van vrijwilligers en verbetering van de communicatie tussen partijen in het veld;
- *last but not least*: de instrumenten voor een effectief akker- en weidevogelbeheer zijn in 2027 bij voorkeur ingebed in een vorm van natuurinclusieve landbouw, die vergezeld gaat van een ander verdienmodel (inclusief een bewuster consumentengedrag) met beter concurrerende beheervergoedingen en ‘zachtere’ grenzen tussen landbouw- en natuurgebied. Het actieplan heeft op dit punt beperkte sturingskracht, maar de betrokken partijen zetten zich hiervoor waar mogelijk in.

We werken hierna de actiepunten per thema verder uit. De acties zijn waar mogelijk ook gekwantificeerd en voorzien van concrete oppervlakten. De daarbij genoemde getallen komen uit de vijf gebiedsplannen: de partijen in de gebiedswerkgroepen hebben een inschatting gemaakt van wat er nodig is om de doelen te realiseren en wat er realistischerwijs haalbaar is in de gebieden.

3.1 Kwaliteitsverbetering reservaten

Uit de eerder genoemde WUR-scenariostudie van 2017 komt naar voren dat slechts enkele weidevogelreservaten in ons land op dit moment goed zijn ingericht en goed worden beheerd. Ook in de reservaten kan dus nog veel verbeteren ten aanzien van de inrichting (waterhuishouding, vegetatiestructuur) en het beheer. Dat geldt ook voor Zuid-Holland: in de gebiedsbijeenkomsten zijn voor 33 van de pakweg 40 weidevogelreservaten verbeterpunten geformuleerd (zie hoofdstuk 4). Voor een deel gaat het om verbetering van gebieden die nog ‘in omvorming’ zijn naar hun uiteindelijke natuurdoel (zoals in de Krimpenerwaard en Bodegraven-Noord) en waar al plannen zijn of worden gemaakt en budgetten zijn gereserveerd (zie ook hoofdstuk 6 over financiën). Voor een belangrijk deel gaat het echter om verbeteringen in bestaande natuurgebieden.



Actiepunten

1. De optimalisering van de inrichting van een groot aantal weidevogelreservaten wordt voortvarend ter hand genomen. In de gebiedsplannen is per reservaat benoemd om welke maatregelen het gaat. De top-5 van verbeterpunten:
 - verbeteringen in de waterhuishouding: herinrichting van peilvakken, peilverhoging en/of afplaggen van (delen van) percelen, aanleg van plas-dras, verbetering van de begreppeling, herstel van duikers, vervanging van gemalen etc.;
 - verbetering van de ontsluiting, c.q. infrastructuur: dammen, bruggen, hekken, paden etc.;
 - herprofilen waterlopen en oevers, aanleg van natuurvriendelijke oevers;
 - vergroten van de openheid door het verwijderen of terug snoeien van storende beplanting en het tegengaan van verruiging (pitrus, riet, ridderzuring etc.);
 - plaatselijk: terugdringen van de recreatiedruk.
2. Ook het beheer kan in een flink aantal gebieden worden verbeterd. Naast het tegengaan van verruiging (reeds bij punt 1 genoemd) zijn de belangrijkste maatregelen:
 - optimaliseren van de verhouding tussen hooien en standweiden (verschuiving naar maai-beheer, o.a. in het Oudeland van Strijen en de Polder Biert);
 - in sommige Natura 2000-gebieden is het beheer voor weidevogels soms suboptimaal omdat het primair is gericht op de bijbehorende doelsoorten (zoals ganzen en zwanen) waarvan weidevogels geen deel uitmaken. Door aanpassingen in de waterhuishouding (minder hoog winterpeil) is de vegetatie soms relatief gemakkelijk geschikt(er) te maken voor weidevogels.
 - soms staat de pachtvorm (reguliere pacht zonder natuurbepalingen) een optimaal beheer in de weg. Hier zal de pacht waar mogelijk (o.a. door pachtafkoop) worden omgevormd;
 - in sommige reservaten: actief beheer van 'verstoringsoorten' zoals predatoren en ganzen.

3. Nogal wat weidevogelreservaten zijn relatief klein (soms maar enkele tientallen hectares), gerekend naar de huidige normen voor de omvang van een robuust weidevogelgebied, en er is vooralsnog geen taakstelling voor extra natuur in Zuid-Holland. Daarom zal in gebieden waar dat mogelijk is, worden ingezet op het creëren van een hoogkwalitatieve schil van agrarisch natuurbeheer rondom het reservaat ("model Ronde Hoep"). Dit vergt een constructieve samenwerking tussen terreinbeheerder en collectief en soms ook aanpassing van de ANLb-begrenzing (bijv. rondom De Wilck). Naast een robuustere gebiedsomvang worden hiermee bovendien de kansen voor kruisbestuiving tussen natuur- en landbouwgebied veel beter benut (betere verhouding tussen de benodigde beheerfuncties voor jonge en adulte vogels). Behalve rond natuurgebieden kunnen ook robuuste clusters worden gevormd met inzet van waterschapsgrond (waterbergingen zoals de Woudse polder in Midden-Delfland) of van provinciale of gemeentegrond in combinatie met landbouwgrond (zoals in de Commandeurspolder in Midden-Delfland of de Boterhuispolder in Ade); hierop komen we terug in § 3.2 en 3.3.
4. Het akker- en weidevogelbeheer in zowel natuur- als landbouwgebieden kan worden versterkt als aangrenzende elementen (dijken, kaden, oevers, wegbermen) vogelvriendelijk worden beheerd, met name door het creëren van een kruiden- en insectenrijke vegetatie. Dit geldt in het bijzonder voor de primaire waterkeringen grenzend aan de buitendijkse natuurgebieden op de eilanden. Maar het geldt ook voor de kleinschaliger 'groenblauwe dooradering' van grote delen van het binnendijks gebied.
5. Om alle verbeteringen te coördineren, benoemen de TBO's een gezamenlijke projectleider voor akker- en weidevogels. De provincie faciliteert dit financieel.
6. De andere, particuliere natuurbeheerders (niet zijnde TBO's) vormen enigszins een blinde vlek in het akker- en weidevogelbeheer. De provincie verkent of zich hier belangrijke knelpunten voordoen en hoe deze beheerders beter bij de regionale planvorming kunnen worden betrokken.

3.2 Kwaliteitsverbetering landbouwgebied

Uit de reeds genoemde scenariostudie van WUR en Sovon blijkt dat de condities voor weide- en akkervogels suboptimaal zijn in belangrijke delen van het landbouwgebied, niet zelden ook in weidevogelrijke gebieden. Het gaat hierbij met name om de factoren drooglegging, openheid, verstoring, gewasstructuur (incl. beschutting) en voedselaanbod (ook in de winter). Daarnaast is verdere verbetering mogelijk in de samenstelling en situering van beheermozaïeken.

De afgelopen jaren zijn reeds verbeteringen doorgevoerd (meer plas-dras, meer kruidenrijk grasland) en is het beheer al (in opeenvolgende uitbreidingsaanvragen) met enkele duizenden hectares uitgebreid. Per saldo lijkt er in Zuid-Holland geen groot tekort aan beheerd areaal, zelfs als we alleen naar het 'zwaar beheer' kijken. Het gaat dus – op enkele uitzonderingen na – vooral om een kwaliteitsslag in de richting van nattere voorjaarsomstandigheden en een groter voedselaanbod (insecten en bodemleven). De reguliere maaidatumovereenkomsten en het huidige pakket kruidenrijk grasland geven op dat laatste punt lang niet altijd het gewenste resultaat. De collectieven hebben in 2017 op verzoek van de provincie al verbeterplannen opgesteld en stellen in 2019 op verzoek van LNV optimalisatieplannen op. De actiepunten die we hierna benoemen zijn dus mede gebaseerd op bestaande en nu ontwikkelde plannen.

Actiepunten

Voor weidevogels

1. Verviervoudiging van het areaal nat biotoop (plas-dras en tijdelijke peilverhoging), selectief ingezet in de meest weidevogelrijke gebiedsdelen. Hiertoe worden ten opzichte van 2018 zo'n 200 extra plas-draspompen geplaatst, met name om greppelplas-dras te creëren, een maatregel met een hoge kosteneffectiviteit. De provincie verhoogt de vergoeding voor peilverhoging, die nu verre van marktconform is, substantieel.

Daarnaast ontwikkelen waterschappen en provincie (Waterverordening Zuid-Holland) een meer stimulerende beleidslijn voor beide vormen van vernatting – nu verlenen waterschappen vaak geen vergunning vanwege het inleveren op bergingscapaciteit (peilverhoging) en verhoging van nutriëntenemissies (plas-dras) en is de provincie gehouden aan de norm voor waterkwantiteit vanuit de Waterverordening.

2. Creëren van een aanmerkelijk groter areaal kruiden- en insectenrijk grasland. Daarin kan worden gestuurd via het water (peilbeheer, plas-dras; zie punt 1), door beperking van de bemesting en/of door een uitgekend beweidingsbeheer. We onderscheiden vijf sporen:
 - uitbreiding van de toepassing van het pakket kruidenrijk grasland (alleen ruige mest toegestaan) met ettelijke honderden hectares, deels in plaats van regulier maaidatumbeheer (omvorming), deels als extra beheerd oppervlak;
 - verhoging van de effectiviteit van het pakket kruidenrijk grasland, primair door gericht verschrallingsbeheer (bijv. enkele jaren intensief maaien en afvoeren) en daarna eventueel door inzaai met een kruidenrijk mengsel. Beide moeten doordacht plaatvinden; hiervoor is adequate voorlichting en begeleiding nodig. Ook komt er een apart 'verschrallingspakket' voor de ontwikkeling van kruidenrijk grasland. Effectieve verschralling wordt nu belemmerd door de beheerbepalingen, waaraan gedurende de verschrallingsperiode niet kan worden voldaan;
 - vernieuwing van de maatregel kruidenrijk grasland. Er zijn verschillende ideeën voor minder kostbare (c.q. beter inpasbare) varianten, zo kwam onder meer op de kennisdag naar voren, bijvoorbeeld door inzet van mengsels met hoge aandelen klavers, smalle weegbree en cichorei. De effectiviteit voor weidevogels en de agrarische bruikbaarheid hiervan wordt met voorrang verkend. De vernieuwing gaat gelijk op met de uitbreiding van het areaal en houdt deze niet op;
 - een sterkere inzet op botanisch beheer, met name in de vorm van onbemeste kruidenrijke randen die (zodra de rand voldoende is verschraald) bij de eerste snede blijven staan. Deze hebben ten opzichte van volvelds beheer een relatief hoge kosteneffectiviteit;
 - omvorming van een deel van het reguliere maaidatumbeheer om dit te laten uitmonden in een opener en kruidenrijkere vegetatie. Onder meer door:
 - sterker in te zetten op extensieve beweiding en op voorbeweiding gevolgd door een rustperiode;
 - in de maaidatumpakketten de bemesting vóór de eerste snede te begrenzen tot een beperkte hoeveelheid ruige mest;
 - de ontwikkeling en introductie van nieuwe varianten van maaidatumpakketten waarbij de bemesting gedurende het gehele jaar wordt teruggebracht. Dit kunnen ook de nieuwe varianten van het pakket kruidenrijk grasland zijn (zie terug).

De provincie draagt zorg voor een adequate aanpassing van de vergoedingen voor deze maatregelen, omdat in geval van verdere bemestingsbeperkingen de grasproductie verder afneemt en/of de kosten van mestafzet kunnen toenemen.

3. Selectieve uitbreiding van beheer, met een accent op zwaar beheer:
 - rondom weidevogelreservaten (zie § 3.1);
 - daar waar kansrijke clusters nu buiten de ANLb-begrenzing zijn gelegen;
 - op ongewenst 'lege' plekken in beheermozaïeken, vaak veroorzaakt doordat veehouders tot dusverre geen interesse hebben.

De provincie past waar nodig de begrenzing van het leefgebied open grasland aan of scheidt mogelijkheden om buiten de begrenzing beheer te contracteren (mits goed beargumenteerd). Verruiming van de begrenzing op de ene plek kan eventueel gepaard gaan met inkrimping van de begrenzing op weinig kansrijke plekken, maar vanwege de beoogde populatiegroei moet daarmee voorzichtig worden omgegaan. Daarnaast zet de provincie het instrument kavelruil actiever in om natuurgebieden via boerenland te verbinden, c.q. om rondom reservaten een schil met hoogwaardig agrarisch natuurbeheer te creëren. De collectieven plagen extra inspanningen om grondgebruikers op cruciale locaties over de streep te trekken. Hiertoe introduceren ze – eventueel samen met de provincie – 'instappakketten', bijvoorbeeld gericht op de overgang van regulier beheer (bijv. uitgesteld maaien) naar kruidenrijk grasland of botanisch grasland.



4. Het legselbeheer wordt herzien. In de nieuwe situatie wordt er minder 'in het veld' naar legsels gezocht en wordt er meer naar territoria gekeken en met drones gezocht, en wordt er sterker ingezet op kwalitatief goed *last-minute*beheer (zeker bij hogere dichtheden).
5. In deelgebieden/polders waar daarvoor goede kansen liggen, worden robuuste 'weidevogelclusters' of 'topmozaïeken' gecreëerd. De kansen daarvoor worden actief vergroot door inzet van overheidsgronden (provincie, gemeente, waterschap). Op dit gebied lopen al enkele ontwikkelingen, bijv. in Midden-Delfland (Woudse polder, Commandeurspolder, Zuidpolder van Delfgauw) en in de Noordrand (Boterhuispolder, Zoetermeerse Meerpolder). Daarbij is het niet (altijd) noodzakelijk om functiewijziging naar natuur te realiseren, omdat het model evengoed toepasbaar is met behoud van de landbouwstatus van de betrokken gronden.
6. De collectieven nemen – met het oog op de volgende ANLb-periode – de situering van het beheer nog eens goed onder de loep aan de hand van de monitoringgegevens en met behulp van bijvoorbeeld *Beheer op Maat*, dit alles in samenspraak met de andere gebiedspartijen.
7. De meerderheid van de collectieven gaat de begeleiding van deelnemers, c.q. de 'beheerregie', intensiveren. Hiertoe komen er naast de bestaande gebiedscoördinatoren ook op kleinschaliger niveau 'regisseurs'.
8. Het scala aan maatregelen voor specifieke graslandsoorten die andere eisen stellen aan hun biotoop dan de grutto (bijv. Kievit, zwarte stern, patrijs, visdief) wordt uitgebreid.
9. In de verbeterplannen en de gebiedsbijeenkomsten is veel storende (niet-waardevolle) beplanting geïdentificeerd die met voorrang wordt verwijderd of sterk wordt teruggesnoeid. Hiermee wordt de openheid vergroot en tegelijk de predatiedruk verlaagd. Hierbij wordt een zorgvuldige afweging gemaakt met betrekking tot cultuurhistorie, landschap en andere natuurwaarden van de betrokken beplanting.

Voor akker- en bollenvogels

1. Uitbreiding van het areaal akkerranden die (mede) zijn gericht op akkervogels – nu hebben veel randen andere doelen – door aanleg van nieuwe randen en omvorming van bestaande randen. Akkervogelranden zijn minimaal 6 tot 9 m breed en bestaan bij voorkeur uit twee verschillende mengsels/beheervormen. Afhankelijk van de doelsoort(en) wordt zo een dekkingsgraad aan randen gecreëerd tussen de 5 en 10% van een gebied.
2. Creëren van meer patrijzenhabitat, zowel op de eilanden als in de bollenstreek (zie punt 3). Met name op de eilanden wordt een forse groei van de patrijzenstand mogelijk geacht door aanleg van patrijzenakkers, keverbanken en struweel en door verbreding van een aantal bestaande randen.
3. Vernieuwing van het agrarisch natuurbeheer in de bollenstreek, c.q. bieden van een structurele basis voor de bescherming. Meer specifiek:
 - aanleg en beheer van kruidenrijke grasranden voor de Kievit;
 - ontwikkeling en toepassing van een maatwerk-pakket voor de patrijs.



Veldleeuwerik

Ten aanzien van het subsidiestelsel (ANLb)

1. Bij de eerstvolgende stelselherziening wordt ingezet op de volgende aanpassingen om de doelen dichterbij te brengen:
 - een oude wens: vervangen van de vergoedingssystematiek, die nu louter is gebaseerd op compensatie van arbeidskosten en opbrengstderving. Een concurrerend verdienmodel maakt het mogelijk om ook verdergaande maatregelen op grotere schaal ingang te doen vinden;
 - meer duurzaamheid van beleid: langjariger beschikkingen en contracten, zodat een bedrijf zijn toekomst meer solide (mede) kan baseren op natuurbeheer;
 - zolang de vergoedingssystematiek niet is veranderd: een nog scherper onderscheid tussen voor- en achterdeur, waarbij de collectieven meer speelruimte krijgen om vergoedingen te differentiëren (bijv. naar bedrijfsintensiteit) en om vormen van resultaatbeloning toe te passen (bijv. op basis van kruidenrijkdom, reproductie of samenstelling van het beheermozaïek).
2. Binnen het huidige stelsel worden de volgende aanpassingen doorgevoerd:
 - al genoemd: selectieve verruiming van de begrenzing of creatie van een bescheiden budget om buiten de begrenzing afspraken te kunnen maken. De provincie verkent hiertoe de mogelijkheden;
 - introductie van maatwerkpakketten of 'instappakketten' om intensievere bedrijven bij het beheer te kunnen betrekken;
 - een deel van de extra financiële prikkels 'aan de achterdeur' (bijv. hogere mozaïektoeslagen, vormen van resultaatbeloning) is ook nu al toepasbaar, in ieder geval voor collectieven die hiervan nog weinig gebruik maken.

3.3 Inzet overheidsgronden

De provincie bezit veel grond buiten het NNN. Door deze gronden te verkopen, wordt de provincie geacht voldoende middelen te hebben om het NNN verder af te maken. Een deel van deze gronden is van groot belang voor weidevogels. In maart 2018 hebben Provinciale Staten ingestemd met het niet verkopen van 200 à 250 ha aan weidevogelgronden buiten het NNN en deze op duurzame wijze in te zetten voor weidevogels en andere iconsoorten uit het soortenbeleid. De provincie denkt daarbij aan aangepaste bemesting, hoger waterpeil en de ontwikkeling van kruidenrijk grasland. De Staten hebben daartoe €10 mln. gereserveerd voor gedeerde inkomsten door het afzien van verkoop, voor gedeerde pachtinkomsten (door het uitgeven van gronden met gebruiksbepalingen) en voor het inrichten van deze gronden. Ook een aantal gemeenten en waterschappen heeft gronden in eigendom die voor weidevogels kunnen of zullen worden ingezet. Inzet van SBB-gronden in deze niet als NNN begrensde gebieden zal nader moeten worden uitgewerkt.

De provincie hanteert in 2019 voor alle verpachte weidevogelgronden buiten het NNN een bemestingsverbod langs waterlopen (2 m), op een deel van zijn gronden een algeheel bemestingsverbod en op een ander deel een begrenzing van de mestgift (ruige mest en drijfmest).

Wat betreft de inzet van provinciale gronden gaat het om de volgende locaties (zie de kaart in bijlage 2):

- Zoetermeerse Meerpolder. Hier brengt de provincie 18 ha grond in. De gemeenten Zoetermeer en Leidschendam-Voorburg hebben bij de Landschapstafel een plan ingebracht om voor realisatie van weidevogeldoelen en waterberging aanvullend 11 ha grond aan te kopen, zodat in totaal 29 ha beschikbaar is.
- Tempelpolder Zuid, Reeuwijk (24 ha). Hier worden de provinciale gronden ingezet ten behoeve van een inrichtingsplan voor weidevogels dat de gemeente Bodegraven-Reeuwijk nu uitwerkt.
- Zuidpolder van Delfgauw (40 ha). Hier worden de provinciale gronden ingezet in het kader van een plan voor duurzaam weidevogelbeheer van de gemeente Pijnacker-Nootdorp en Staatsbosbeheer, die hier tezamen zo'n 50 ha inzetten. In totaal is hier dus 90 ha beschikbaar.
- Boterhuispolder bij Oud Ade (4 ha): hier worden de provinciale gronden ingezet voor een plan voor duurzaam weidevogelbeheer van de gemeenten Teylingen en Leiderdorp (die hier tezamen 43 ha bezitten).

In totaal is hier 47 ha beschikbaar.

- Geerweg, 14 ha nabij de Donkse Laagten (Alblasserwaard). De provinciale gronden zijn nu onderdeel van een gebiedsdeal om onder andere een ecologische verbinding aan te leggen. Wanneer er na de gebiedsdeal nog provinciegronden overblijven, kan worden beoordeeld of deze voor weidevogels kunnen worden ingezet. Gezien de wens tot het creëren van een schil met zwaar beheer rondom de Donkse Laagten (zie § 3.1) zou dat ecologisch zeer kansrijk zijn.
- Krimpenerwaard: in overleg met het agrarisch collectief Krimpenerwaard is 47 ha provinciale gronden bij Schoonhoven geselecteerd die kansrijk zijn voor de realisatie van weidevogeldoelen. Er zijn meer provinciale gronden met potentie voor weidevogels. De gebiedspartijen (collectief, vrijwilligers en ZHL) worden betrokken bij het aanwijzen van nieuwe locaties en het meedenken over het beheer.
- Polder Bloemendaal, Gouda. Hier heeft de provincie bijna 14 ha in eigendom en SBB 11 ha. Hier is een aparte beheerstichting in het leven geroepen, die met een gericht grondbeleid en goed beheer winst voor de weidevogels kan behalen. De inzet van provinciale en SBB-gronden is nog in discussie.

Daarnaast zijn er in § 3.1 en 3.2 al andere voorbeelden langsgelopen van de inzet van gemeentelijke en waterschapsgronden voor weidevogels, zoals in Midden-Delfland (Commandeurspolder, Woudse waterberging).



Actiepunten

1. De ambitie is om in de genoemde gebieden de betrokken overheidsgronden optimaal in te zetten en in te richten voor weidevogels. Hierover zullen uiterlijk in 2020 definitieve besluiten worden genomen. De provincie overlegt actief met gebiedspartijen en is betrokken bij de planvorming.
2. De provincie verkent of de weidevogelbepalingen bij de verpachting van haar gronden na 2019 kunnen worden verfijnd, met name waar het gaat om bemesting. Daarnaast wordt verkend of de gronden ook kunnen worden ingezet ter compensatie van verdergaande maatregelen op boerenland, c.q. met voorrang kunnen worden uitgegeven aan natuurgerichte bedrijven.
3. Andere overheden die (meer) gronden kunnen inzetten voor weide- of akkervogels, worden opgeroepen om de mogelijkheden actief te verkennen.
4. Naast de genoemde overheidsgronden zijn er bestaande weidevogel-compensatiegronden, die soms buiten begrensde leefgebieden liggen en die doorgaans een 'status aparte' hebben, al dan niet via afwaardering of twaalfjarige verpachting. Deze gronden worden eveneens betrokken bij de planvorming over de inzet van overheidsgronden.
5. Bij toekomstige weidevogelcompensatie stuurt de provincie sterker op locatie en de vorm van compensatie om deze geconcentreerd in te zetten in kansrijke weidevogelclusters of om zulke clusters te helpen creëren. Ook hier kan kavelruil helpen om de weidevogelgronden meer aaneengesloten te krijgen.

3.4 Monitoring

Monitoring vindt momenteel plaats op de volgende manieren:

1. Beheermonitoring (ANLb) door de agrarische collectieven. Deze is primair bedoeld voor 'lerend beheren'. Hij bestaat uit twee onderdelen:
 - a. Monitoring / registratie uitgevoerd beheer, per beheermaatregel (in het SCAN-GIS-systeem).
 - b. Monitoring vogels en habitatkwaliteit (op basis van een landelijk, adviserend protocol):
 - het weidevogelprotocol bestaat uit drie onderdelen: de zogeheten *quick scan* beheermonitoring (ligt het beheer waar de vogels zitten?), een BTS-telling (brengen de vogels voldoende kuikens groot?) en registratie van het grondgebruik en de kruidenrijkdom van grasland. Daarnaast vinden in veel gebieden nesttellingen plaats;
 - het akkervogelprotocol bevat naast de *quick scan* een kwaliteitsschouw (habitatkwaliteit) en het benutten van bestaande tellingen (monitoring provincie) en/of het uitvoeren van eigen tellingen.

De protocollen voor beheermonitoring door collectieven zijn niet verplichtend, met als gevolg dat lang niet alle onderdelen even goed worden nageleefd (m.n. de *quick scan* en de registratie van de graslandkwaliteit).
2. Beheermonitoring door de terreinbeherende organisaties en particuliere natuurbeheerders (SNL). In het kader van de evaluatie van het NNN en Natura 2000 is afgesproken dat minimaal eens in de zes jaar monitoring plaatsvindt. Dit gebeurt doorgaans door middel van (gebiedsdekkende of steekproefsgewijze) BMP-tellingen en soms ook door alarmtellingen (BTS). Hierbij wordt tot dusverre nauwelijks de habitatkwaliteit betrokken.
3. Monitoring en evaluatie door de provincie. Deze vindt plaats langs drie sporen:
 - a. Provinciaal weidevogelmeetnet. Aan de hand van 111 meetvakken van gemiddeld zo'n 50 ha worden jaarlijks territoriumgegevens verzameld aan de hand van BMP-tellingen (vier telronden) en de laatste jaren plaatselijk ook van BTS-tellingen. Het meetnet onderscheidt weliswaar drie gebiedstypen (natuur, agrarisch en buitendijks), maar kent binnen die gebieden geen onderscheid tussen wel en niet beheerde delen. Het meet dus wel de provinciale trends, maar niet de effecten van beheer.
 - b. Provinciale beleidsmonitoring. Om de effecten van beheer te meten monitort de provincie driejaarlijks een select aantal gebieden met en zonder natuurbeheer (BMP-methode). Hiervoor zijn drie (deel)gebieden in de regio's Haaglanden, Midden-Delfland en Krimpenerwaard geselecteerd. In 2015 is een nulmeting uitgevoerd, in 2018 is de tweede meting uitgevoerd en een derde is voorzien voor 2020. In 2015 is onderscheid gemaakt in vier gebiedstypen: ingericht reservaat, bestaande en nieuwe natuur, gebieden

met ANLb-contracten en overig boerenland. In de analyse 2015-2018 zijn de natuurgebiedscategorieën aangepast (ingericht weidevogelreservaat en overige natuur); in 2018 is bovendien de gehele Krimpenerwaard gemonitord.

- c. Bijdrage aan het PBL voor de driejaarlijkse landelijke evaluatie van het ANLb in opdracht van het IPO.
4. Sinds 2016 vinden op enkele van de eilanden (Ijsselmonde, Voorne-Putten, Hoeksche Waard) tellingen plaats op basis van het Meetnet Agrarische Soorten (MAS). Vier keer per seizoen wordt per waarnemingspunt een telling uitgevoerd. Er wordt nu zo'n 3.000 ha geteld.

Vanuit bezorgdheid over het wel en wee van de akker- en weidevogels is de kwaliteit van de monitoring een onderwerp dat velen bezighoudt. Zo vraagt de Zuid-Hollandse politiek jaarlijks naar de resultaten van het agrarisch natuurbeheer. Het Kennisteam ANLb Zuid-Holland heeft een advies uitgebracht en ook het Weidevogelberaad heeft zich hierover al diverse malen gebogen. Mede op basis van die input formuleren we de volgende actiepunten.

Actiepunten

1. De collectieven, c.q. BoerenNatuur, zetten zich in voor een consequentere en meer uniforme naleving van de drie onderdelen van het weidevogelprotocol en voor standaardisering van de monitoringsmethode voor akkervogels. In de volgende ANLb-periode worden de monitoringsafspraken zo nodig substantiëler herzien. Extra taken worden daarbij ook extra betaald.
2. Collectieven, TBO's en provincie voeren alle drie BMP-tellingen uit (afgezien van twee collectieven die MAS-tellingen uitvoeren), maar het aantal telronden, de teldata, de gehanteerde waarnemingsafstanden en de situering van de meetvakken zijn niet (goed) afgestemd. Daar waar vanuit verschillende 'opdrachtgevers' BMP-tellingen plaatsvinden in één gebied, vindt op deze punten voortaan afstemming plaats.
3. Collectieven en TBO's maken de alarmtellingen tot structureel onderdeel van hun monitoring, voor zover dat nog niet het geval is. Ook hier worden de tellingen zorgvuldig afgestemd (zie punt 2).
4. Collectieven en terreinbeheerders maken (meer) werk van de monitoring van de kruidenrijkdom van grasland (conform het protocol voor beheermonitoring), de insectenrijkdom en een aantal bodemparameters (zuurgraad, bodemleven). De extra kosten hiervan worden ook extra gefinancierd.
5. Met de WBE's wordt overlegd over de wens tot monitoring van predatoren (opname van een aantal soorten, ook niet-bejaagde, in het Faunaregistratiesysteem) – zie ook § 3.6.
6. Het weidevogelmeetnet genereert belangrijke tijdreeksen en wordt daarom voortgezet. Wel wordt werk gemaakt van de volgende acties:
 - er wordt een substantieel aantal nieuwe meetvakken gesitueerd in de akkerbouw en bollenteelt om ook hier de vogels systematisch te kunnen volgen. Akkervogels zijn nu in het meetnet en in de beleidsmonitoring afwezig, c.q. sterk ondervertegenwoordigd;
 - het ruimtelijk beeld van de meetnetgegevens (sinds 2015 worden stippenkaarten geleverd) wordt (digitaal) geconfronteerd met de beheerkaart, zodat verschillen in beheer zichtbaar worden (bijv. analoog aan de categorieën van de beleidsmonitoring). De meetvakken zijn te klein voor verklarende statistiek, maar hierdoor ontstaat – aanvullend op de selectieve beleidsmonitoring – wel meer inzicht. De meetvak-analyse kan desgewenst ook worden beperkt tot de drie gebieden waar de beleidsmonitoring plaatsvindt (zie punt 7);
 - de provincie spant zich in om de meetnet-telvakken in de Vijfheerenlanden door de provincie Utrecht te laten voortzetten.
7. De beleidsmonitoring wordt na 2020 voortgezet in een tweejaarlijkse frequentie. Vanaf 2020 wordt daarbij – analoog aan de Krimpenerwaard – geheel Midden-Delfland geteld. Verkend wordt of de tellingen in de toekomst kunnen worden uitgevoerd door regionale partijen, als die daartoe voldoende zijn gekwalificeerd en onafhankelijk zijn van de beheerder.
8. In het verlengde daarvan: er worden eisen geformuleerd aan de vakbekwaamheid van de tellers en er wordt met spoed geïnvesteerd in de opleiding van de tellers en in de digitale invoer van gegevens in het veld.

9. Provincie, collectieven, vrijwilligers en TBO's intensiveren het overleg over de verzamelde telgegevens met het oog op een eenduidige interpretatie, verslaglegging en externe communicatie. Ook voeren zij een gezamenlijke proefanalyse uit op de beschikbare gegevens, niet alleen om een zo goed mogelijk beeld te krijgen van de actuele situatie, maar ook om scherper te definiëren hoe de monitoring moet worden aangepast. Met inachtneming van de eigen verantwoordelijkheid van de monitorende partijen functioneert de provincie hierbij als coördinator.
10. Alle verzamelde monitoringgegevens komen gemakkelijker en sneller beschikbaar voor de direct betrokken partijen. Verkend wordt hoe dit het best kan worden georganiseerd.

3.5 Predatie

Predatie is één van de factoren die van invloed zijn op de reproductie van boerenlandvogels. Predatie is een natuurlijk fenomeen, maar:

- door afname van de vogelstand zijn de populaties gevoeliger voor predatieverliezen, alleen al doordat ze bij hogere dichtheden een effectievere 'luchtmacht' tegen predatoren kunnen vormen;
- anno 2018 zijn er hogere aantallen predatoren aanwezig in de Zuid-Hollandse polders dan in het verleden.

In de piekjaren van de weidevogels was sprake van (kunstmatig) lage aantallen roofvogels, reigers, ooievaars en vossen. De afgelopen decennia zijn veel van die soorten sterk toegenomen door verdichting van het landschap en afname van de bejaging.

Daardoor vormt predatie inmiddels een belangrijk thema. Dat geldt zeker in landbouwgebieden, maar ook in een groeiend aantal natuurgebieden vindt predatiebeheer plaats of wordt daartoe sterker de noodzaak gevoeld. Prioriteit blijft uiteraard een goede habitatkwaliteit (zie § 3.1. en 3.2).

Predatie is onder te verdelen in predatie van legsels en van kuikens. De predatie van legsels is met camera's goed te monitoren, maar bij veldbezoeken door vrijwilligers blijkt het vaststellen van predatieverliezen lastig. Vrijwilligers en agrariërs verzamelen op dit moment niettemin gegevens over eierpredatie, en administreren die gegevens vaak ook in een database. Het beeld is dat er redelijk wat variatie is tussen jaren en regio's, maar dat de eierpredatie in Zuid-Holland over het algemeen behoorlijk binnen de perken blijft (gemiddeld < 20%). De omvang van de kuikenpredatie is niet precies bekend; monitoring is lastig omdat de kuikens mobiel zijn en na uitkomen meteen het nest verlaten. Anekdotisch loopt de omvang uiteen van 'beperkt' tot 'groot'. Bij vroege legselpredatie gaan veel soorten over tot tweede leg, al zijn de overlevingskansen van late legsels minder groot. Bij kuikenpredatie gaan de vogels over het algemeen niet meer over tot een nieuw legsel, zodat kuikenpredatie ingrijpender is dan legselpredatie.

Actiepunten

1. Het Kennisteam ANLb heeft voorjaar 2018 een format opgesteld voor een predatieplan. Voor elk van de werkgebieden van de agrarische collectieven wordt eerste helft 2019 een predatieplan opgesteld waarin wordt beschreven waar een predatieprobleem zich voordoet, welke predatoren problemen veroorzaken en welke maatregelen er zullen worden genomen. De predatieplannen worden opgesteld in samenspraak met alle relevante gebiedspartijen. Vervolgens zal vanaf medio 2019 worden gestart met de uitvoering van de plannen om de predatie te verminderen.
2. Vanzelfsprekend onderdeel van 'preventief' predatiebeheer en één van de eerst benodigde stappen vormen maatregelen om het landschap minder aantrekkelijk te maken voor predatoren. Maar in sommige gebieden is de predatiedruk hoog en zijn de belangrijkste predatoren (doorgaans vos, kraai en verwilderde kat) goed bekend. Als er in het kader van het predatiebeheerplan consensus is over maatregelen in de sfeer van populatiebeheer, hoeven die uiteraard niet te wachten tot de landschappelijke kwaliteit is verbeterd.
3. Met de WBE's wordt overlegd over de mogelijkheden van monitoring van predatoren: opname van een aantal soorten, ook niet-bejaagde, in het Faunaregistratiesysteem – zie ook § 3.5. Accurate en actuele informatie over predatiedruk is relevant om het predatiebeheer periodiek bij te stellen.
4. De provincie verkent of het faunabeleid ruimere mogelijkheden kan bieden voor populatiebeheer, c.q. of de vergunningverlening soepeler kan verlopen. Met name voor het terugdringen van de vos zijn ruimere wettelijke mogelijkheden (lichtbak, lengte bestrijdbare periode) gewenst, evenals een bijdrage in investeringen in nachtzichtapparatuur voor de WBE's.



3.6 Weidevogelvrijwilligers

Vrijwilligers zijn van onschatbare waarde voor het natuurbeheer. Vooral in het weidevogelbeheer zijn zij onmisbaar bij een effectieve bescherming van nesten en kuikens en niet zelden ook bij de monitoring. Vrijwilligers spelen zowel in reservaten als op boerenland een rol. Ze onderhouden contact met 'hun' boeren en reservaatbeheerders en adviseren hen over het beheer. In een aantal gebieden is het aantal vrijwilligers (sterk) teruggelopen.

In Zuid-Holland verzorgt De Groene Motor (DGM) de praktische ondersteuning van de vrijwilligers. Dat betekent op dit moment onder andere het verzorgen van beschermingsmaterialen, het regelen van vergunningen en het aanbieden van cursussen. Daarnaast werken vrijwilligers veel samen met de agrarische collectieven. Een aantal collectieven verstrekt hen een onkostenvergoeding voor het veldwerk. Ook leveren vrijwilligers – vanuit hun gebiedskennis en hun kennis van effectieve bescherming – bijdragen aan het opstellen van regionale verbeterplannen en aan beleidszaken rond akker- en weidevogels, bijvoorbeeld in gremia als het Weidevogelberaad, gefaciliteerd door de Natuur- en Milieufederatie Zuid-Holland.

Alle betrokken partijen zijn het er over eens dat de ondersteuning van vrijwilligers, het werven en opleiden van nieuwe vrijwilligers en de samenwerking met vrijwilligers een impuls kunnen gebruiken. Bovendien liggen er nieuwe uitdagingen die ook andere vaardigheden vereisen, zoals een sterker accent op het samenwerken met boeren, een grotere rol in de monitoring (niet alleen nesten zoeken, maar ook professioneel territoria tellen) en het werken met nieuwe technieken (drones, digitale invoer).

Actiepunten

1. Er wordt hard gewerkt aan een substantiële groei van het aantal vrijwilligers – in sommige gebieden is zelfs een verdubbeling gewenst. Daarnaast is er een belangrijke impuls nodig om hen klaar te stomen voor een meer divers takenpakket. Daarom wordt de werving, scholing en begeleiding van vrijwilligers geïntensiveerd. De Groene Motor heeft hiervoor samen met de collectieven een plan opgesteld. DGM wordt gefaciliteerd om zo snel mogelijk met de uitvoering van dit plan te starten.
2. In het kader van de professionalisering en de voortschrijdende technische mogelijkheden wordt substantieel geïnvesteerd in goede apparatuur (kijkers, camera's, drones), in brede introductie van digitale invoer (*app*). Hiervoor is ook aanvullende softwareontwikkeling nodig. Het nut van de inzet van drones is enigszins omstreden, maar verbreding van de toepassing moet uitwijzen wat de mogelijkheden en beperkingen zijn voor beheer (primair) en monitoring (wellicht). Bovendien blijkt deze techniek een nieuwe lichting vrijwilligers aan te spreken, waardoor uitbreiding en verjonging van het vrijwilligersbestand wordt vergemakkelijkt.
3. Daar waar die nog te wensen overlaat, wordt ingezet op versterking van de organisatiegraad van de vrijwilligers(groepen) en meer duidelijkheid over de taken en verantwoordelijkheden ten opzichte van het agrarisch collectief.
4. De rol van vrijwilligers als 'ambassadeurs' van de akker- en weidevogels naar het brede publiek wordt versterkt (zie ook § 3.7).

3.7 Communicatie, scholing en educatie

Een effectief akker- en weidevogelbeheer vergt intensieve communicatie, scholing en educatie:

- structurele communicatie tussen de direct betrokken partijen (provincie, TBO's, collectieven, vrijwilligers, WBE's etc.) over inrichting, beheer en monitoring, tussen collectieven en TBO's voor de afstemming van beheer, tussen collectieven, TBO's en WBE's over predatiebeheer, tussen het collectief en zijn deelnemers, tussen collectief/boeren en loonwerkers (die immers een steeds groter deel van bemesting, gewasoogst en slootonderhoud voor hun rekening nemen), etc.;

- speciale aandacht is nodig voor de communicatie tussen alle genoemde partijen en het 'brede publiek'. De grutto is weliswaar in 2015 gekozen tot Nationale Vogel, maar vrijwel niemand weet van de precieze knelpunten voor vogels, boeren en terreinbeheerders en de consumptie van natuurvriendelijk geproduceerd voedsel (bijv. Groene Cirkels) is nog zeer bescheiden;
- scholing op verschillende fronten: een nieuwe impuls is nodig om boeren te scholen en begeleiden in het beheer, voor 'lerend beheren' door boeren en TBO's, voor kennisdeling tussen de verschillende beheerders, voor scholing van TBO'ers op het gebied van agrarische bedrijfsvoering, om vrijwilligers te scholen in 'beheerregie' en in monitoring. En ook de collectieven zelf moeten een nieuwe professionaliseringsslag maken met alles wat er de komende tien jaar op hen afkomt;
- in het onderwijs moet de kiem worden gelegd voor de betrokken beheerder of burger van morgen en voor de transitie naar vormen van natuurinclusieve landbouw (zie § 3.9): door boerderijeducatie in het lager en middelbaar onderwijs en integratie van natuurbeheer in de curricula van het lager, middelbaar en hoger landbouwonderwijs.

Tot op heden verloopt dit alles nog niet optimaal.

Actiepunten

1. In 2019 wordt een communicatie- en scholingsplan opgesteld in samenspraak met de meest betrokken partijen. Hierbij wordt over de provinciegrenzen heen gekeken en aansluiting gezocht met landelijke projecten en programma's. In dit plan komen minimaal alle bovengenoemde aandachtvelden aan de orde. Zodra het plan is voorzien van concrete acties, taken en financiering, wordt zo snel mogelijk een start gemaakt met de uitvoering.
2. De provincie verkent of een meer structurele financieringsbasis kan worden gecreëerd voor al deze activiteiten. Nu worden doorgaans alleen eenmalige acties gefinancierd en de huidige structurele geldstromen voor beheer voorzien niet in intensivering van communicatie en scholing.
3. De provincie wordt ook zelf actiever op het gebied van publiekscommunicatie en brengt bijvoorbeeld – samen met de andere partijen – tweemaal per jaar een nieuwsbrief uit over boerenlandvogels.

3.8 Kennis

Zowel landelijk als provinciaal/regionaal lopen veel activiteiten rond akker- en weidevogelbeheer. Landelijk bestond jarenlang een kenniskring weidevogels, later opgevolgd door het Deskundigenteam Cultuurlandschap. Ook de provincies laten zich niet onbetuigd, met eigen onderzoek, *Living Labs* etc.

Zuid-Holland ontplooit op dit moment drie grotere kennisactiviteiten:

- a. Financiering project *Winst en Weidevogels* (2018-2020) van het Louis Bolk Instituut. Het instituut ontwikkelt en test een integrale set maatregelen voor weidevogelbeheer en agrarische bedrijfsvoering voor de bescherming van weidevogels in Zuid-Holland, aansluitend op de moderne landbouwpraktijk. Hierbij worden innovatieve maatregelen met verdienmodellen getest en geoptimaliseerd, maar wordt ook overdraagbare kennis gegenereerd die wordt ingezet ten behoeve van het behoud en de vergroting van populaties.
- b. Instelling van een breed samengesteld provinciaal *Kennisteam ANLb*. Het team ondersteunt de provincie op het gebied van kennisvragen. Daarnaast kunnen collectieven kennisvragen indienen, vergezeld van een verzoek tot financiering van de beantwoording.
- c. De provincie financiert (via een POP-subsidie) een project van de Natuur en Milieufederatie Zuid-Holland om kennis rond agrarisch natuurbeheer en natuurinclusieve landbouw te verzamelen en te verspreiden.

Ook de andere partijen die betrokken zijn bij het akker- en weidevogelbeheer ontplooiën uiteraard kennisactiviteiten. Zo wordt door TBO's en collectieven volop gebruik gemaakt van het Portaal Natuur en Landschap van BIJ12 en hebben de collectieven en hun leden daarnaast een eigen kennisportaal via het intranet

van BoerenNatuur. Daarnaast hebben BoerenNatuur Zuid-Holland en alle collectieven ook eigen websites met uitgebreide (beheer)informatie. De laatste jaren zijn er bovendien vele themabijeenkomsten georganiseerd over akker- en weidevogels, over predatie, over kruidenrijk grasland en – meer in de breedte – over vormen van natuurinclusieve landbouw.

Niettemin blijven er altijd nieuwe kennisvragen opduiken; de ontwikkeling van landbouw en landschap gaan immers snel en het beleid – zeker dat voor de veenweidegebieden – is volop in beweging. Naast onderzoek is vooral ook een betere *verspreiding* van kennis één van de belangrijkste opgaven.

Actiepunten

1. Nader onderzoek is nuttig op de volgende thema's:
 - kruidenrijk grasland. En dan met name om te kijken of het gewenste resultaat (een structuur- en insectenrijke vegetatie) ook op andere manieren kan worden gerealiseerd, en wellicht ook op manieren met een hogere agrarische gebruikswaarde (bijv. met een hoog aandeel klaver en smalle weegbree, zoals op de kennisdag naar voren kwam). Nader onderzoek moet uitwijzen of dit voor weidevogels ook echt effectief is;
 - de meest effectieve manieren om het voedselaanbod voor zowel adulte vogels (bodemleven) als kuikens (insecten) te vergroten, naast natuurlijk kruidenrijk grasland. Met het Deltaplan Biodiversiteit is meer aandacht voor insecten sowieso urgent (zie ook hoofdstuk 5);
 - in het verlengde hiervan: de optimale bemesting van weidevogelgrasland (mestsoort en hoeveelheid) met het oog op kruiden- en insectenrijkdom. Het Deskundigen Advies Team Krimpenerwaard (DAT) heeft zulk onderzoek voorgesteld voor natuurgrasland, maar het is evenzeer zinvol voor land met agrarisch natuurbeheer;
 - voor het opstellen van de regionale predatieplannen is wellicht aanvullend onderzoek nodig naar de predatiedruk (c.q. aanwezigheid van predatoren) en naar de predatieverliezen per gebied;
 - de effectiviteit van afzonderlijke beheermaatregelen, zoals greppelplas-dras (vergelijk het onderzoek in Eemland) en extensieve beweiding;
 - de relatie tussen drukdrainage en weidevogels, bijvoorbeeld in het kader van de beoogde pilot met drukdrains de Alblasserwaard (ook in Noord-Holland startte op dit punt recent een onderzoek);
 - de relatie tussen waterberging en weidevogels (spanningen en synergie), en de mogelijkheden om de functiecombinatie beleidsmatig beter mogelijk te maken (zie ook § 5.4);
 - de doorontwikkeling van nieuwe beschermings- en monitoringstechnieken (drones + randapparatuur, satellieten); analyse van de mogelijkheden en beperkingen.

Over monitoring – ook een vorm van kennisvergaring – hebben we het in § 3.4 al gehad.
2. Voor kennisverspreiding / kennisdeling leent zich een breed scala aan onderwerpen. Ook hier is kruidenrijk grasland weer een urgent thema. Voor een actievere doorstroming van kennis voor 'lerend beheren' wordt verkend of de bestaande kennisbank(en) kunnen worden uitgebreid en/of gecombineerd en er (meer) studieclubs kunnen worden geformeerd rond specifieke kennisthema's. De kennisbank moet in ieder geval de kennis van bestaande websites (o.a. portaal Natuur en Landschap, andere kennisinstellingen, BoerenNatuur etc.) benutten, combineren en verder aanvullen.
3. Meer specifiek zullen BoerenNatuur Zuid-Holland en de collectieven de resultaten van het project *Winst en Weidevogels* waar mogelijk inpassen in het bestaande beheer.

3.9 Natuurinclusieve landbouw

Duurzame landbouw omvat onder meer de verweving van natuur en biodiversiteit in de agrarische bedrijfsvoering. De ontwikkelingsrichting waarbij natuur een integraal onderdeel is van de bedrijfsvoering en daarmee ook een productiefactor en/of een bedrijfsresultaat, wordt ook wel natuurinclusieve landbouw

genoemd. Daarnaast wint het begrip kringlooplandbouw terrein, getuige de recente LNV-beleidsnota, waarbij de milieuaspecten wat meer centraal staan. Hoewel scherpe definities nog ontbreken, kan zo'n landbouw ook een rol spelen in het mitigeren van andere maatschappelijke problemen die samenhangen met intensieve landbouw zoals bodemdaling, dierenwelzijn, emissies van meststoffen en bestrijdingsmiddelen, stankoverlast en ontbossing in de tropen. In Zuid-Holland worden steeds meer initiatieven op het gebied van duurzame landbouw en vormen van natuurinclusieve landbouw ontplooid. Daarbij is akker- en weidevogelbeheer soms het belangrijkste onderdeel van natuurinclusiviteit; in andere gevallen creëert natuurinclusieve landbouw gunstige randvoorwaarden voor akker- en weidevogels, zoals een gezonde bodem en een groot aandeel blijvend grasland.

In de gebiedsbijeenkomsten kwam verschillende malen indringend naar voren dat een duurzamer, natuurinclusieve landbouw van groot belang is als randvoorwaarde voor akker- en weidevogels. Ten eerste omdat hiermee de spanning tussen biodiversiteit en een intensiverend grondgebruik kan worden verkleind, en daarmee tegelijk de steeds 'hardere' grenzen tussen landbouw- en natuurgebied kunnen worden verzacht. Ten tweede om het stelsel voor agrarisch natuurbeheer betaalbaar te houden: de vergoedingen moeten nu blijven stijgen om concurrerend te kunnen blijven met voedselproductie. Ten derde omdat een substantieel deel van de akker- en weidevogels buiten de begrensde en/of beheerde gebieden broedt. Met natuurinclusieve landbouw hebben zij daar betere kansen.

Actiepunten

Natuurinclusieve landbouw vormt voor de provincie en de maatschappelijke organisaties een apart beleidsveld met tal van aparte acties. Daarom zijn we hier – ondanks de urgentie die wordt gevoeld om natuurinclusieve landbouw dichterbij te brengen – enigszins terughoudend met 'harde' actiepunten. Het is in ieder geval van groot belang dat natuurinclusieve landbouw vergezeld gaat van een aantrekkelijk verdienmodel. Dat model is er nu nog niet of nauwelijks. Wel lopen er studies naar verdienmodellen (zie § 3.8 en 5.2), maar de praktijk is vooralsnog weerbarstig. Zo zijn er enkele veelbelovende initiatieven rond 'weidevogelmelk', maar die zijn nog kleinschalig. Wil natuurinclusieve landbouw over tien jaar zijn ingeburgerd, dan zijn 'instrumenten' met een groot bereik cruciaal:

- de keten. Alle partners in het akker- en weidevogelbeheer spannen zich in om keteninitiatieven die perspectief bieden op enige schaalgrootte, actief te ondersteunen. Er zijn in Zuid-Holland al enkele interessante initiatieven zoals Groene Cirkel kaas en de samenwerking tussen zuivelfabriek De Graafstroom en Albert Heijn;
- het GLB. Door de betalingen sterker en effectiever dan nu te koppelen aan groene prestaties, kunnen gunstige randvoorwaarden voor weidevogels worden gecreëerd. Een voorbeeld is de huidige vergoeringspremie voor blijvend grasland, die door zijn huidige invulling (instandhoudingsplicht op landelijk niveau) geen effect sorteert. Alle partijen zetten zich in om het nieuwe GLB (na 2020) in deze richting te beïnvloeden;
- voor het veenweidegebied: private of publieke markten voor CO₂-vastlegging. Ook hier lopen al enkele studies en praktijkinitiatieven. Opschaling en 'formalisering' hiervan is gewenst;
- via de terreinbeheerders: op groeiende schaal wordt de stelregel gehanteerd dat pachters van natuurterrein ook op hun eigen land aan natuur- en landschapsbeheer moeten doen. Door de omvang van de TBO-bezittingen kan dit een aanzienlijke olievlekwerking hebben.

Van groot belang voor een effectief verdienmodel is draagvlak bij burgers/consumenten voor een meerprijs voor natuurinclusieve productie. De partijen betrokken bij dit actieplan, die tezamen een substantiële 'achterban' hebben, zetten zich in voor vergroting van dit draagvlak.

Naast een solide verdienmodel is het van groot belang om door kennisontwikkeling en -uitwisseling de motivatie bij boeren aan te wakkeren. Op dit gebied lopen al diverse projecten. De partijen zetten zich in voor een snelle en doelmatige verspreiding en toepassing van kennis over vormen van natuurinclusieve landbouw.

3.10 Actiepunten, actoren en tijdplanning

	initiatiefnemer(s)	start	klaar
1. Kwaliteitsverbetering reservaten			
Optimaliseren inrichting en beheer	TBO's	2019	2021
Vormen van mozaïeken met aansluitend boerenland	TBO's en collectieven	2019	2021
Natuurvriendelijk beheer aanpalende elementen	waterschappen, gemeenten	2019	2021
2. Kwaliteitsverbetering boerenland			
Vergroten van de arealen nat biotoop en kruidenrijk grasland	collectieven	2019	2027
Selectieve uitbreiding beheerde areaal	collectieven	2019	2021
Creëren robuuste 'kernen' of 'topmozaïeken'	collectieven	2019	2023
Herzien legselbeheer	collectieven	2019	2020
Vergroten openheid / reduceren beplanting	collectieven	2019	2027
Nieuwe impulsen akker- en bollenvogels	collectieven, provincie	2019	2021
Aanpassen subsidiestelsel (ANLb)	provincie	2019	2022
3. Inzet overheidsgronden			
Optimale inzet provinciale gronden	provincie	2019	2021
Versterken inzet andere overheidsgronden	waterschappen, gemeenten	2019	2027
4. Weidevogelvrijwilligers			
Intensivering werving, scholing en begeleiding	DGM, collectieven	2019	2027
Ondersteuning aanschaf nieuwe, professionelere apparatuur	provincie	2019	2023
Versterken organisatiegraad en verbreding takenpakket en vertegenwoordiging (belangenbehartiging, opleidingen, monitoring)	DGM, vrijwilligers-organisaties, provincie	2019	2021
5. Monitoring			
Optimalisering protocol beheermonitoring en verbetering naleving	collectieven, BoerenNatuur	2019	2020
Betere coördinatie BMP- en BTS-tellingen, uitbreiding	collectieven, TBO's, provincie	2019	2021
BTS-tellingen naar alle beheerders			
Aanpassen provinciaal weidevogelmeetnet	provincie	2019	2020
Optimaliseren beleidsmonitoring	provincie	2019	2020
Uitbreiden monitoring predatoren	provincie, WBE's	2019	2021
Intensivering monitoringsoverleg, gezamenlijke analyse monitoringgegevens	provincie, collectieven, TBO's	2019	2020
6. Predatie			
Opstellen en uitvoeren predatieplannen	collectieven, WBE's	2019	2022
Intensiveren preventieve maatregelen	collectieven, TBO's, WBE's	2019	2021
Verkennen aanpassingen faunabeleid	provincie	2019	2019
7. Communicatie, scholing en educatie			
Opstellen en uitvoeren communicatie- en scholingsplan	provincie, collectieven, DGM	2019	2022
Verkennen structurele financieringsbasis	provincie	2019	2019
8. Kennis			
Initiëren en financieren van diverse onderzoeken	kennisteam, provincie	2019	2021
Intensiveren kennisdeling (studieclubs, kennisbank)	kennisteam, collectieven	2019	2020
9. Natuurinclusieve landbouw			
Initiëren en ondersteunen van duurzame keteninitiatieven	alle partijen	2019	2027
Beïnvloeden vormgeving nieuwe GLB in natuurinclusieve richting	alle partijen	2019	2020
Ontwikkelen nieuwe verdienmodellen	alle partijen	2019	2021
Voorwaarden stellen aan landbouwgrond bij uitgifte reservaatgrond	TBO's	2019	2027



Kievit



4. De speerpunten per gebied

4.1 De Eilanden

De eilanden vormen – vergeleken met andere gebieden – geen akker- en weidevogelbolwerk, maar er liggen zeker ambities en kansen om de betekenis voor beide soortgroepen te vergroten. Het totale aantal vogels is niet precies bekend; het aantal grutto's wordt geschat op 250 (waarvan 170 in natuurgebied), het aantal patrijzen op enkele tientallen. Anders dan in de overige delen van Zuid-Holland ligt er ook aanzienlijk meer beheer in natuurgebied (1.250 ha) dan in landbouwgebied (550 ha). Belangrijke weidevogelkernen zijn het Oudeland van Strijen (deels natuurgebied, deels landbouwgebied), een aantal andere natuurgebieden (Polder Biert, Groot Koninkrijk, Geertruida Agatha Polder, Polder Koudenhoek, Krammerse Slikken, Korendijkse slikken, Oosterse en Westerse Laagjes) en enkele landbouwpolders op Voorne-Putten. De belangrijkste 'patrijzenkernen' bevinden zich op Goeree-Overflakkee (rondom Nieuwe-Tonge) en in de Hoeksche Waard.

Speerpunten voor de komende jaren:

- verbeteren van inrichting en beheer van twaalf van de vijftien natuurgebieden met (mede) een akker- of weidevogelstelling. Naast het Oudeland van Strijen (waarvoor al overeenstemming is bereikt over een verbeterplan en de financiering daarvan) zijn verbeteropgaven geformuleerd voor de volgende gebieden: Polder Biert, Simonshaven, Groot-Koninkrijk, Geertruida Agatha Polder, Koudenhoek, Oosterse en Westerse Laagjes, Griendweipolder Tiengemetten, Korendijkse Slikken, Polder Oude Oostdijk, Zuiderdiepgorzen en Merrevliet;
- versterking van het weidevogelbeheer in selecte landbouwpolders op Voorne-Putten (Waalhoek, Simonshaven, Maasdijk, Strype), in de Hoeksche Waard (landbouwdeel Oudeland), op Rhoon en op Goeree (Oostdijk);
- vernieuwing van het legselbeheer op bouwland voor Kievit en scholekster;
- versterking van het akkervogelbeheer (patrijs, veldleeuwerik) door een deel van de bestaande akkerranden geschikt te maken voor vogels (verbreding tot minimaal 6 à 9 m, andere samenstelling, hogere dekkingsgraad) en door het gericht aanleggen van patrijzenhabitat.

4.2 Alblasserwaard-Vijfheerenlanden

Dit gebied herbergt ongeveer een kwart van de Zuid-Hollandse grutto's en een kwart van alle weidevogelbeheer. Er ligt slechts weinig natuurgebied, maar de Donkse Laagten is wel een befaamd weidevogelreservaat. De Vijfheerenlanden behoort met ingang van 2019 tot de provincie Utrecht. Er zijn vele kleinere weidevogelclusters (10 tot 30 gruttobroedparen) verspreid over het hele gebied aanwezig. Daaronder zijn veel 'topmozaïeken' waarvan de kwaliteit met voorrang wordt verbeterd; daarnaast zullen ook de overige clusters worden verbeterd.

Speerpunten voor de komende jaren:

- verbeteren van inrichting en beheer van één van de drie weidevogelreservaten, de Donkse Laagten, door aanpassing van het waterbeheer en het creëren van een groter aandeel hooiland (ten koste van standweiden). Omdat het reservaat relatief klein is, wordt verkend of in het aanpalende landbouwgebied extra zwaar beheer kan worden gecontracteerd;
- een sterke impuls voor vernatting door een forse investering in plas-draspompen en verdrievoudiging van het aantal plas-draslocaties (van 70 naar 210), een gebiedseigen pilot met hoog voorjaarspeil en een pilot met vernatting door middel van drukdrainage (vergezeld van onderzoek naar de effecten hiervan op vogels);
- verdubbeling van het areaal kruidenrijk grasland van 300 naar 600 ha;
- aangepast beheer van bouwland (rustperiode) ten behoeve van de Kievit;
- uitbreiding van het beheer naar enkele potentieel waardevolle weidevogelclusters die nu buiten de ANLb-begrenzing vallen;

- een sterkere beheerregie gedurende het broedseizoen;
- hervorming van het legselbeheer, waarbij er minder wordt gezocht en de vrijwilligers een grotere rol krijgen in de begeleiding van boeren. Ook wordt ingezet op verbetering van de organisatiegraad van de vrijwilligers.

4.3 Krimpenerwaard-Lopikerwaard

Ook in de Krimpenerwaard zijn nog behoorlijke aantallen weidevogels aanwezig, maar minder gelijkmatig verspreid dan in de Alblasserwaard. Van de grutto's broedt ongeveer de helft in de beoogde nieuwe natuur (Veenweidepact). Nemen we het Zuid-Hollandse deel van de Lopikerwaard mee, dan broeden er in totaal een kleine 800, waarvan 60% in landbouwgebied.

In de Krimpenerwaard is een aanzienlijke oppervlakte (2.250 ha) natuur in ontwikkeling, die deels nog moet worden ingericht en waarvan de helft een weidevogeldoelstelling heeft of krijgt. Dit betekent dat de oppervlakte aangemeld als vochtig weidevogelgrasland de komende jaren nog zal toenemen. Er zijn ook enkele oudere weidevogelreservaten (zoals Kadijk-West) waarvan de herinrichting niet is meebegroet in de lopende natuurplannen. In het landbouwgebied is 1.665 ha agrarisch natuurbeheer gecontracteerd, waarvan 30% zwaar beheer. Hieronder is relatief veel kruidenrijk grasland.

Speerpunten voor de komende jaren:

- herinrichting (met name aanpassen waterhuishouding en verbeteren van de graslandkwaliteit) van vier 'oudere' natuurgebieden: Kadijk-West, Den Hoek, Achterbroek en De Nesse (de realisatie van nieuwe natuur in het kader van het Veenweidepact is nog volop in uitvoering en is hier buiten beschouwing gelaten);
- creëren van 10 à 15 extra plas-draslocaties in landbouwgebied;
- omvorming van enkele honderden hectaren aan maaidatumovereenkomsten (incl. het pakket kruidenrijk grasland), zodanig dat ze beter bijdragen aan een kruiden- en insectenrijke vegetatie;
- uitbreiding van het beheer naar enkele weidevogelkernen die nu buiten de ANLb-begrenzing vallen;
- sterke impuls voor weidevogelvrijwilligers (werving, opleiding) en voor de toepassing van nieuwe technieken (drones, digitalisering);
- ruimtelijk speerpunt: opheffen of beperken van de status van de Krimpenerwaard als laagvlieggebied (o.a. om noodlandingsprocedures te oefenen) in de Luchtvaartwet.

4.4 Midden-Delfland

Midden-Delfland is – ondanks zijn ligging in een sterk verstedelijkte omgeving – nog relatief rijk aan weidevogels en heeft een hoge 'dekkingsgraad' aan beheer: op een oppervlakte van zo'n 5.000 ha ligt een kleine 2.800 ha weidevogelbeheer en broeden 460 grutto's, waarvan 85% in landbouwgebied. Ruim 500 ha beheer ligt in natuurgebied; de vogels vertonen hier de laatste jaren een stijgende lijn. Op land met agrarisch natuurbeheer is de stand de laatste vier jaar (na een eerdere daling) stabiel.

Speerpunten voor de komende jaren:

- herinrichting van drie natuurgebieden (Schieveen, Noord-Kethel, Aalkeetbuitenpolder): aanleg natuurvriendelijke oevers, aanpassen begreppeling, verplaatsen waterinlaat);
- in het landbouwgebied: eerst versterken van de huidige vogelrijke gebieden aan de oost- en westzijde van het gebied (behoud), daarna versterken van het beheer in het nu relatief 'lege' middengebied (groei);
- creëren van enkele 'weidevogelkernen' of 'topmozaïeken', waarmee nu in de Commandeurspolder en de Zuidpolder van Delfgauw een start is gemaakt;
- vergroten van de oppervlakte 'nat biotoop' (plas-dras, hoog peil) met tientallen hectares;
- uitbreiding van de oppervlakte kruidenrijk grasland met 50 ha;
- op termijn: uitbreiding van beheer in het middengebied.

4.5 De Noordrand

De 'Noordrand' is het omvangrijke gebied rond Leiden, Alphen, Bodegraven en Gouda, de gezamenlijke werkgebieden van de agrarische collectieven Groene Klaver, Rijn & Gouwe Wiericke en Hollandse Venen. Het is landschappelijk en qua vogels zeer divers, met de 'bollenvogels' in het uiterste westen en de bouwlandpolders van de Hollandse Venen, rijk aan Kieviten, in het noordoosten, en daartussen het uitgestrekte veenweidegebied. In het gebied – met name het veenweidegebied – broeden naar schatting zo'n 1.700 grutto's, waarvan ruim 60% in landbouwgebied. De bollenstreek heeft plaatselijk hoge dichtheden (ca 80 per 100 ha) aan broedvogels, met een accent op Kievit, patrijs, veldleeuwerik en gele kwikstaart. En het gebied van de Hollandse Venen herbergt alleen al zo'n 1.000 Kieviten. Er ligt ruim 7.700 ha weidevogelbeheer in het gebied, waarvan bijna 6.800 ha in landbouwgebied en 943 ha in natuurgebied. Er liggen vijftien weidevogelreservaten in het gebied, waarvan er veel relatief klein zijn.

Speerpunten voor de komende jaren:

- herinrichting van dertien van de vijftien weidevogelreservaten: Vosse- en Weerlanerpolder, Voorofsche polder, De Wilck, polder Stein e.o., polder Westeinde, Zaanse Rietveld, Duivenvoordse en Veenzijdse polder, Zwanburgerpolder, Waterlooospolder, Bovenlanden, Bodegraven-Noord, Meijegraslanden en Ruygeborg. De maatregelen bestaan vooral uit optimaliseren van de waterhuishouding (peilaanpassing, creëren van plas-dras, verbeteren begreppeling), het verbeteren van de ontsluiting, herprofilen van waterlopen en oevers, aanleg van natuurlijke oevers en bestrijding van probleemsoorten;
- in grote delen van het gebied zijn 'weidevogel-hotspots' geïdentificeerd die met voorrang worden versterkt, vooral met plas-dras en kruidenrijk grasland;
- in de Boterhuispolder (bij Leiden) en de Zoetermeerse Meerpolder worden zulke 'hotspots' actief versterkt met inzet van overheidsgrond (zie ook § 3.3);
- plaatselijk versterking van reservaten door uitbreiding of intensivering van het beheer in het aanpalende landbouwgebied (bijv. rondom De Wilck, in Bodegraven-Noord). In sommige gevallen (De Wilck) moet daarvoor de ANLb-begrenzing worden verruimd;
- in de bollenstreek wordt de bescherming van een duurzame basis voorzien en wordt geïnvesteerd in patrijzenhabitat (Projectplan Patrijs);
- in 'Kievit-bolwerk' de Hollandse Venen wordt de bescherming versterkt door verbetering van de nestbescherming in combinatie met een uitgekiende situering van (extra) plas-draslocaties.



Patrijs



5. Relatie met andere opgaven

De Provincie Zuid-Holland heeft voorjaar 2018 een visie Rijke Groenblauwe Leefomgeving (RGL) opgesteld. Deze visie moet de basis gaan vormen voor de nieuwe Omgevingsvisie van de provincie. Uitgangspunt van deze visie is de vergroting van de biodiversiteit in de Provincie Zuid-Holland in de stad en in het landelijk gebied. Biodiversiteit wordt in deze visie verbonden met verschillende (andere) opgaven voor stad en platteland. Daarbij wordt gezocht naar kansen voor synergie met die andere opgaven. Hierna wordt op een aantal van die kansen ingegaan.

Naast synergie is er nu soms ook spanning tussen de ambitie van dit actieplan en andere opgaven of beleidsterreinen. In de gebiedsbijeenkomsten kwamen diverse voorbeelden naar voren van een beleidsomgeving 'die niet meewerkt'. Een greep:

- al genoemd (§ 3.9): de instandhouding van blijvend grasland als basisbiotoop voor weidevogels is in de huidige GLB-vergroeningsvoorwaarden niet goed geregeld;
- in een flink aantal gebieden blijft de grote verstedelijkingsdruk leiden tot areaalverlies en haaks staan op de wens tot extensivering van het grondgebruik. Er worden woonwijken, bedrijventerreinen, wegen, tunnels en hoogspanningsleidingen aangelegd, er is grondspeculatie en er zijn projectontwikkelaars op pad voor de aanleg van windmolens en zonneakkers;
- waterschappen zijn niet altijd enthousiast over (c.q. geven geen toestemming voor) peilverhoging (minder bergingscapaciteit), plas-dras (nutriëntenbelasting) of natuurvriendelijke oevers;
- het voorgenomen verbod op sleepslangbemesting is nadelig voor weidevogels;
- in sommige gebieden komt er door aanleg van 'recreatiegroen' per saldo meer beplanting bij dan er voor weidevogels wordt verwijderd.

Met name het snelle verlies aan areaal landelijk gebied (c.q. leefgebied) wordt als een belangrijke bedreiging gezien voor een duurzaam behoud van akker- en weidevogels.

Bij de thema's in dit hoofdstuk zijn geen concrete acties benoemd; wel worden soms de wensen vanuit de gebiedsbijeenkomsten meegegeven. Als algemeen actiepunt geldt dat de provincie en waar mogelijk ook de andere betrokken partijen bij de ontwikkeling van de genoemde beleidsvelden de ambities van het actieplan in acht nemen en zich inzetten voor duurzaam behoud van leefgebied en broedvogelpopulaties in Zuid-Holland.

Het recente **Deltaplan Biodiversiteit (2018)** biedt een kapstok voor beleid en praktijk van een sterker natuurgerichte aanpak. Waar het gaat om de ambities van dit actieplan, zijn dat met name de volgende Deltaplan-thema's:

- de inspanningen voor een meer natuurinclusieve landbouw (§ 3.9);
- het verbinden van natuurgebieden door gerichte maatregelen in landbouwgebied (§ 3.1 en 3.2);
- een sterke impuls voor insecten, als zelfstandige waarde, maar in dit geval ook als voedsel voor akker- en weidevogels (diverse paragrafen);
- een aanmerkelijke toename van het consumentenbewustzijn en van de consumptie van duurzaam, natuurinclusief geproduceerd voedsel.

5.1 Soortenbeleid

Sinds 2017 geeft de Provincie Zuid-Holland uitvoering aan het soortenbeleid aan de hand van dertig iconsoorten. Dit zijn aansprekende soorten die kenmerkend zijn voor de karakteristieke natuurtypen van Zuid-Holland. Naast de iconsoorten is er een lijst van ruim 300 begeleidende soorten. Een aantal soorten van het boerenland is ook iconsoort: grutto, patrijs, zwarte stern, steenuil, purperreiger, bittervoorn, argusvlinder, weidehommel en groene glazenmaker. Voor de iconsoorten kunnen speciale projecten worden uitgevoerd die

ook voor een bredere groep soorten voordelig zijn. Zo is er voor de Krimpenerwaard een Kansendoek Zwarte Stern opgesteld, waarvan de beoogde effecten zich uitstrekken tot een veel groter deel van de veenweidebiotoop.

5.2 Bodemdaling en CO₂-emissie

Ruim een kwart van de provincie bestaat uit veengronden die gevoelig zijn voor bodemdaling (door oxidatie van veen) en circa driekwart van de provincie bestaat uit slappe veen- of kleigronden, die gevoelig zijn voor zettingen (door bovenbelasting van veen of klei). De gevolgen daarvan zijn soms direct merkbaar, maar spelen veelal op de wat langere termijn. Daarnaast krijgt de CO₂-emissie uit veenbodems steeds meer aandacht. Aan de zogeheten 'klimaattafel' is voor de landbouw een reductietaakstelling afgesproken waaraan ook de veenweidegebieden een bijdrage moeten leveren. Binnen het Programma Bodemdaling 2016-2019 heeft de provincie samen met externe partijen de verschillende typen gebieden, de daarbij passende strategie (accepteren, remmen of stoppen) en de handelingsperspectieven in kaart gebracht.

Tegelijk werkt de Natuur en Milieufederatie Zuid-Holland in opdracht van de Provincie Zuid-Holland aan de opzet van een CO₂-bank: het doorontwikkelen van de bestaande CO₂-bank Zuid-Holland met behulp van een concrete casus: *Valuta voor Veen*, waarbij door peilverhoging en/of drukdrainage in veenweidegebieden de bodemdaling wordt vertraagd. CO₂-gelden zouden kunnen worden ingezet om boeren te compenseren voor inkomstenderving bij peilverhoging. Daarnaast kan vernatting gunstig zijn voor weidevogels. De invloed van drukdrainage op weidevogels moet beter worden onderzocht.

5.3 Programma Aanpak Stikstof (PAS)

In de visie Rijke Groenblauwe Leefomgeving is de ambitie opgenomen dat de provincie, in samenwerking met haar stakeholders, de depositie van stikstof van de landbouw duurzaam en stevig wil terugdringen. Bij het realiseren hiervan zal ongetwijfeld ook worden gekeken naar de emissies uit de Zuid-Hollandse melkveehouderijbedrijven. Een van de mogelijkheden hiertoe is extensivering, wat kansen biedt voor weidevogels.

5.4 Waterberging

Op verschillende plekken in Zuid-Holland zijn waterbergingen gerealiseerd. In een aantal gevallen is daarbij een combinatie gemaakt met weidevogeldoelen. Een aantal waterschappen heeft daarnaast de ambitie om elke polder 'waterneutraal' te maken. Dat biedt mogelijk kansen voor weidevogels. Zoals gezegd is er soms echter ook een spanning tussen waterberging en weidevogels:

- peilverhoging voor weidevogels kan de bergingscapaciteit verkleinen, c.q. op gespannen voet staan met de bergingsopgave (en daarom door het waterschap worden afgewezen);
 - bij frequente berging kunnen vogels 'wegspoelen', bij langdurige inundatie loopt het bodemleven terug.
- Aanleg van natuurvriendelijke oevers als bergingsmaatregel kan juist weer positieve effecten hebben. Afhankelijk van de situatie en het type berging is dus maatwerk nodig.

5.5 Faunabeleid

Veel veldpartijen hebben de indruk dat de aanwezigheid van hoge dichtheden overzomerende ganzen een negatief effect heeft op weidevogels. Eerder onderzoek naar de relatie tussen overwinterende ganzen en weidevogels liet geen effecten zien. De studies naar de effecten van overzomerende ganzen laten uiteenlopende

resultaten zien. De provincie Zuid-Holland laat nu nader onderzoek doen naar de relatie tussen overzomerende ganzen en weidevogels. Daar waar populatiebeheer is toegestaan, gaan enkele beheerders er al toe over om ganzen weg te vangen uit weidevogelrijke gebieden. Voor akkervogels is het effect van een hoge ganzendruk directer: ze eten ook de overstaande graanranden voor zaadetende vogels op.

De wensen ten aanzien van het beleid rond predatoren hebben we al eerder (§ 3.6) besproken.

5.6 Ruimtelijk beleid

In de praktijk winnen 'rode' functies het doorgaans van 'groene'. Weliswaar geldt er een compensatieplicht voor zogeheten 'belangrijke weidevogelgebieden' uit de Verordening Ruimte (2014), waarvan de kaart niet langer actueel is, maar er treedt wel areaalverlies op en de stedelijke druk neemt vaak toe. De invloed hiervan op het agrarisch grondgebruik en op de vogelstand wordt nog niet altijd voldoende onderkend. In de gebiedsbijeenkomsten is de wens geuit om te verkennen of de planologische bescherming ten behoeve van weidevogels kan worden versterkt zonder dat dit ten nadele komt van de landbouw.





Scholekster



6. Kosten en financieringsmogelijkheden

6.1 Kostenraming

Het actieplan behelst een forse extra ambitie, die ook extra kosten met zich meebrengt: zowel een intensivering van beheer als een groot aantal eenmalige kosten voor bijvoorbeeld waterhuishouding, openheid, predatie-preventie, communicatie en educatie. In deze paragraaf zetten we de extra kosten zo goed mogelijk op een rij.

Begroting bevat alleen niet-gedekte kosten

De kostenraming bevat niet de volgende kosten:

- de uitgaven voor het huidige volume aan beheer, geschat op zo'n € 8,4 mln. per jaar: ANLb circa € 6,7 mln. (incl. tijdelijke extra gelden voor 2018-2021), SNL-weidevogelgrasland circa € 1,7 mln.;
- de huidige uitgaven voor monitoring;
- een jaarlijks bedrag van € 220.000,- voor extra SNL-weidevogelbeheer (natuurontwikkeling Krimpenerwaard), omdat hierin is voorzien in de SNL-meerjarenbegroting;
- het bedrag aan eenmalige investeringen in landbouwgebied dat gemoeid is met de POP-aanvragen van de collectieven uit 2017 (circa € 3 mln.). Hiervan zal het deel dat niet wordt gehonoreerd alsnog aan de kostenraming worden toegevoegd;
- een bedrag van € 1,7 mln. voor het Oudeland van Strijen, waarvan de financiering al min of meer is toegezegd (SKNL + waterschap);
- de inrichtingskosten voor natuurgebieden die onderdeel zijn van lopende projecten en reeds gereserveerde budgetten (zoals voor de natuuropgaven in de Krimpenerwaard en Bodegraven-Noord). Het gaat hier om substantiële budgetten die de onderstaande kostenraming ver overstijgen.
- de gevolgen van een andere vergoedingssystematiek (§ 3.2), van het nieuwe GLB en van andere verdienmodellen (§ 3.9, hoofdstuk 5) op de aanspraken op ANLb-geld.

Overige opmerkingen bij de begroting

- a. De kostenraming is sterk gebaseerd op de vijf gebiedsplannen, waarin zowel de agrarische collectieven als de terreinbeherende organisaties belangrijke bouwstenen hebben toegeleverd. De wijze van begroten verschilt soms wat en alle begrotingen zijn indicatief en voorlopig, maar de som levert niettemin een redelijke indicatie van de extra benodigde middelen. Daarbij is een onderscheid gemaakt tussen jaarlijkse en eenmalige kosten.
- b. De door alle partijen opgestelde begrotingen zijn wel enigszins gestroomlijnd, maar zijn niet inhoudelijk beoordeeld op nut, noodzaak en kosteneffectiviteit. De inhoudelijke beoordeling moet in een later stadium plaatsvinden. Het gaat dus om ruwe cijfers, die later nog kunnen veranderen. Om de schijn van exactheid te vermijden, zijn alle bedragen in de begrotingstabel afgerond op tienduizenden euro's.
- c. In de vijf gebiedsplannen is de opbouw van de begrote bedragen per gebied terug te vinden. Daarnaast zijn enkele gebiedsoverstijgende posten opgenomen, met name in de sfeer van monitoring, kennis en communicatie:
 - een eenmalig bedrag van € 300.000,- voor intensivering van de activiteiten van De Groene Motor gedurende drie jaar;
 - een eenmalig bedrag van € 500.000,- voor het aanstellen van "projectleiders actieplanzaken" bij BoerenNatuur Zuid-Holland en de gezamenlijke TBO's, eveneens voor pakweg drie jaar;
 - een structurele extra post van € 60.000,- per jaar voor intensivering van de monitoring en een eenmalig bedrag van € 50.000,- voor het uitvoeren van een proefanalyse van de beschikbare monitoringgegevens (zie § 3.4).De twee eerste posten zijn gemakshalve (ook al passen ze daar niet helemaal) opgenomen in de begrotingscategorie 'communicatie en educatie'.
- d. Van een aantal reservaten met verbeteropgaven is geen kostenraming bekend, c.q. was de beschikbare tijd te kort om een solide begroting op te stellen. Hier zijn stelposten gehanteerd op basis van de kostenraming voor andere reservaten. Ook hierin schuilt dus nog een behoorlijke financiële onzekerheid.

De kostenraming

Hoewel het begrotingsproces nog gaande is, geeft de onderstaande tabel al een indicatie:

- een kleine € 3 mln. aan extra jaarlijkse kosten, waarvan ruim € 2,4 mln. (85%) voor beheer;
- ruim € 8 mln. aan eenmalige kosten, waarvan twee derde voor gebiedsinrichting.

Geschatte extra benodigde middelen voor akker- en weidevogels

	kosten (€)
Jaarlijkse kosten	
1. Extra beheer en verzwaring beheer landbouwgebied	2.440.000
2. Extra beheer natuurgebied	--
3. Onderhoud 'infrastructuur' landbouwgebied	40.000
4. Monitoring	190.000
5. Communicatie en educatie	200.000
Totaal jaarlijkse kosten	2.870.000
Eenmalige kosten	
1. Inrichtingsmaatregelen landbouwgebied	2.150.000
2. Inrichtingsmaatregelen natuurgebied	3.420.000
3. Opstellen predatiebeheerplannen, eenmalige predatiemaatregelen	410.000
4. Monitoringsuitrusting, kennis, onderzoek	1.160.000
5. Communicatie en educatie	1.120.000
Totaal eenmalige kosten	8.260.000

Een korte toelichting:

1. De extra jaarlijkse kosten omvatten met name:
 - uitbreiding en met name 'verzwaring' van het agrarisch natuurbeheer (uitbreiding van SNL-beheer is zoals gezegd opgenomen in de lopende meerjarenbegroting);
 - de kosten van onderhoud van weidevogelvoorzieningen (plas-draspompen, hoogwatervoorzieningen zoals dammen, schotten en stuwen, vossen- en kattenrasters etc.) waarin het ANLb niet voorziet;
 - de extra monitoringsinspanningen omvatten de extra provinciale activiteiten en enkele zaken die de collectieven extra willen oppakken en die niet passen in de 15% uitvoeringskosten, c.q. uitgaan boven de eisen in het monitoringsprotocol;
 - datzelfde geldt voor intensivering van communicatie en educatie (zoals een intensievere begeleiding van boeren) door collectieven, terreinbeheerders en vrijwilligers.
2. De eenmalige kosten omvatten met name:
 - met stip op één: optimaliseren van de waterhuishouding, c.q. creëren van meer 'nat biotoop' in zowel landbouw- als natuurgebied. De post voor natuurgebieden omvat o.a. een omvangrijke investering in Kadijk West en Den Hoek (Krimpenerwaard) van € 1,7 mln.;
 - overige inrichtingszaken, zoals verbeteren van de ontsluiting, verwijderen van beplanting en tegengaan van verruiging, maar ook investeringen in nestbeschermers en rasters;
 - monitoring, kennis en onderzoek omvat o.a. de aanschaf van drones, een aantal eenmalige monitoringsinspanningen (nog goed af te stemmen met de structurele) en een brede reeks planvormings- en onderzoeksactiviteiten;
 - een forse eenmalige impuls in communicatie en educatie, waaronder (zoals gezegd) gebiedsoverstijgende bijdragen aan coördinerende activiteiten van De Groene Motor, BoerenNatuur Zuid-Holland en de gezamenlijke terreinbeheerders.

Verdeling over de gebieden

Als we kijken naar de verdeling over de gebieden (aandeel in de jaarlijkse, resp. eenmalige kosten), is het beeld als volgt (de totalen tellen door de gebiedsoverstijgende begrotingsposten niet op tot 100%):

- Eilanden: 16 resp. 19%;
- Alblasserwaard-Vijfheerenlanden: 47 resp. 10%;
- Krimpenerwaard: 18 resp. 30%;
- Midden-Delfland: 10 resp. 2%;
- Noordrand: 16 resp. 29%.

Budgettaire gevolgen grenswijziging Zuid-Holland - Utrecht per 2019

Van de €2,44 mln. extra voor beheer komt na afloop van de huidige ANLb-periode (vanaf 2022) zo'n €450.000,- voor rekening van de provincie Utrecht (aandeel Vijfheerenlanden in de begrote extra kosten). Daarnaast verschuift er ook ongeveer €1 mln. van het huidige ANLb-budget naar Utrecht, waardoor de extra budgetclaim 'slechts' €1 mln. per jaar is vergeleken met de huidige situatie. Daar staat natuurlijk tegenover dat de grenswijziging ook gevolgen heeft voor de landelijke verdeling van middelen tussen de provincies.

Baten actieplan strekken verder dan akker- en weidevogels

De kosten van het beheer van boerenlandvogels (incl. de extra benodigde middelen voor uitvoering van dit actieplan) lijken wellicht hoog. Daarbij moet echter niet uit het oog worden verloren dat de baten van aantrekkelijke 'weidevogellandschappen' veel verder reiken dan de vogels alleen. Zo zijn er belangrijke voordelen in termen van landschapsbeleving/recreatie, andere biodiversiteit (bijv. kruiden, insecten), transitie naar duurzame(r) landbouw, milieu (bijv. waterkwaliteit), bewustwording, educatie, etc. Deze baten zijn lastig in geld uit te drukken, maar zijn van grote maatschappelijke betekenis.

6.2 Financiering

In deze paragraaf worden beknopt de financieringsinstrumenten met betrekking tot dit actieplan beschreven. Er is onderscheid te maken in instrumenten voor het reguliere natuurbeheer en instrumenten voor meer incidentele, projectmatige maatregelen.

6.2.1 Structurele budgetten

1. In landbouwgebied is dit primair het ANLb, waarin tot en met 2021 ongeveer €6,75 mln. per jaar omgaat. Dit bedrag is inclusief de tijdelijke extra middelen die vanaf 2018 beschikbaar zijn gekomen door overheveling van budget uit de eerste pijler van het GLB, inclusief €0,2 mln. per jaar van de waterschappen en inclusief de substantiële EU-bijdrage (tussen 50 en 75%). Een extra beheerinspanning van €2,4 mln. op boerenland komt neer op een uitbreiding van het budget met 35%. Door de grenswijziging met de provincie Utrecht daalt het extra benodigde budget over enkele jaren echter van €9 naar 7,5 mln. Mogelijk valt er in de lopende POP-periode nog extra geld vrij wanneer andere provincies hun deel voor extra beheer (de overgehevelde €40 mln.) niet volledig kunnen inzetten. In de nieuwe POP-periode worden wellicht – op basis van de eerste Commissievoorstellen – de mogelijkheden voor een EU-bijdrage aan het agrarisch natuurbeheer nog iets gunstiger dan nu.
2. In natuurgebied is het SNL-N het geëigende financieringsinstrument voor uitbreiding van beheer. Het gaat slechts om een bescheiden uitbreiding (€0,2 mln. per jaar). Hiermee is rekening gehouden bij de budgettering van de nieuwe natuur in de Krimpenerwaard.



Grutto

6.2.2. Eenmalige budgetten

Voor eenmalige uitgaven (investeringen, projecten) zijn de volgende instrumenten beschikbaar:

1. SKNL. Deze subsidie is bedoeld voor het permanent omzetten van landbouwgrond naar natuur, inclusief eventuele inrichtingsmaatregelen. Ook kan er vanuit deze regeling subsidie worden verstrekt voor een kwaliteitsimpuls van bestaande natuurgebieden. De provincie overweegt om begin 2019 een bedrag van € 1,2 mln. beschikbaar stellen voor verbetering van de weidevogelreservaten, wellicht via de SKNL. Hiervoor zijn momenteel echter geen middelen begroot.
2. POP3. Onder deze subsidie valt een breed scala aan maatregelen. Van een stimuleringsregeling voor jonge landbouwers tot aan investeringen ten behoeve van de biodiversiteit. Per thema is budget beschikbaar en wordt de subsidie specifiek opengesteld. Voor de akker- en weidevogels is het onderdeel 'niet-productieve investeringen ten behoeve van de biodiversiteit' het meest relevant; hieronder zijn de aanvragen van de collectieven in 2017 ingediend. De provincie beziet of in de lopende POP-periode nog een extra openstelling voor akker- en weidevogels haalbaar is. Daarnaast is in december 2018 een landelijke POP-regeling (€ 9 mln. inrichtingsgeld vanuit de overgehevelde extra gelden voor agrarisch natuurbeheer) opengesteld voor niet-productieve investeringen, specifiek voor akker- en weidevogels. In 2021 of 2022 wordt een nieuw plattelandsbeleid van kracht, dat – zoals de voorstellen er nu bijliggen – ongeveer op dezelfde leest zal zijn geschoeid.
3. Soortenbeleid. In het kader van het provinciale soortenbeleid heeft de provincie voor specifieke iconsoorten (waaronder een aantal boerenlandvogels) de mogelijkheid om projectsubsidie beschikbaar te stellen. Het budget hiervoor is vooralsnog beperkt: € 180.000,- per jaar.
4. Incidentele provinciale subsidies. Initiatieven die binnen bestaande regelingen niet voor subsidie in aanmerking komen maar wel bijdragen aan de doelen van de provincie, kunnen voor een incidentele subsidie in aanmerking komen.
5. Daarnaast zijn er vele regionale, lokale publieke en private fondsen voor eenmalige projecten. Deze fondsen worden door de betrokken partijen vaak al goed benut.

Bijlage 1. Akker- en weidevogelbeheer in Zuid-Holland in 2018

Akker- en weidevogelbeheer in Zuid-Holland in 2018 (beschikte oppervlakte in hectares; de met grondgebruikers gecontracteerde oppervlakte is groter)

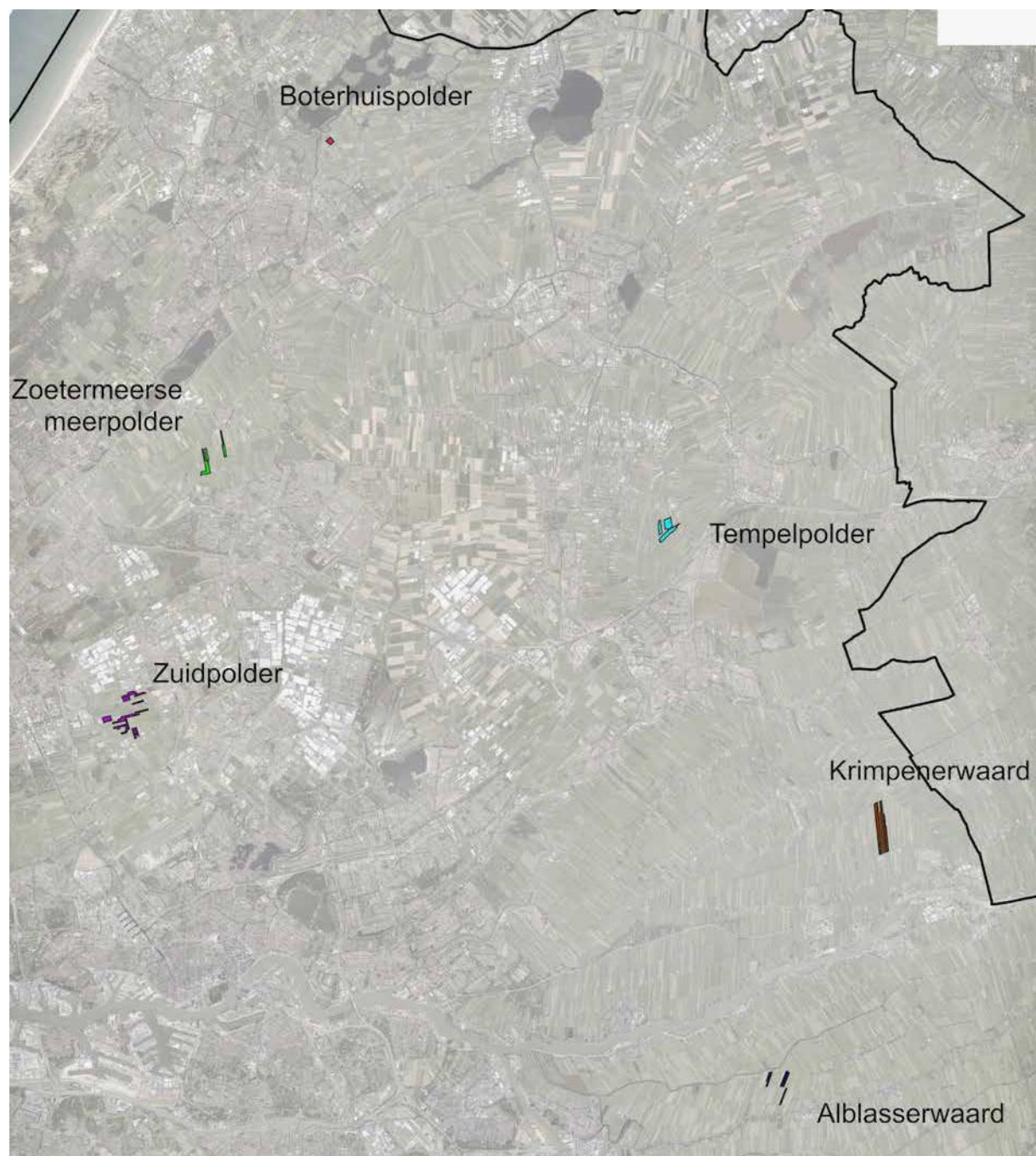
Landbouwgebied	Hoeksche Waard*	Eilanden excl. Hoeksche waard*	Albasserverwaard-Vijfheerenlanden	Krimpenwaard-Lopikerwaard	Midden-Delfland	Groene Klaver	Rijn & Gouwe Wiericke	Hollandse Venen	Totaal ZH
Weidevogelbeheer**									
- legselbeheer grasland	6	139	2.707	1.099	1.712	1.078	1.651	1.869	10.261
- legselbeheer bouwland	-	116	258	77	66	63	33	744	1.357
- rustperiode (incl. kuikenvelden)	73	104	976	238	404	455	349	280	2.879
- kruidenrijk grasland	-	13	331	149	37	75	15	21	641
- extensieve beweiding	-	-	109	62	38	18	27	-	254
- plas-dras	2	2	53	6	5	2	4	-	74
- hoog slootpeil	-	-	16	-	5	-	-	-	21
Botanisch graslandbeheer (volvelds + randen)	-	-	510	34	-	41	68	-	653
Totaal agrarisch weidevogelbeheer	81	374	4.960	1.665	2.266	1.732	2.147	2.914	16.140
- aandeel zwaar beheer (incl. botanisch)	93%	32%	40%	29%	22%	34%	22%	10%	28%
Natuurgebied met beheertype vochtig weidevogelgrasland (N13.01)	525	725	245	736	520	375	568	-	3.694
Totaal weidevogelbeheer	606	1.099	5.205	2.401	2.786	2.107	2.715	2.914	19.834

* op de Eilanden vindt bovendien op 164 ha akkerrandenbeheer plaats (maatregel 'kruidenrijke akkerrand'), maar dit is slechts zeer ten dele op akkervogels gericht

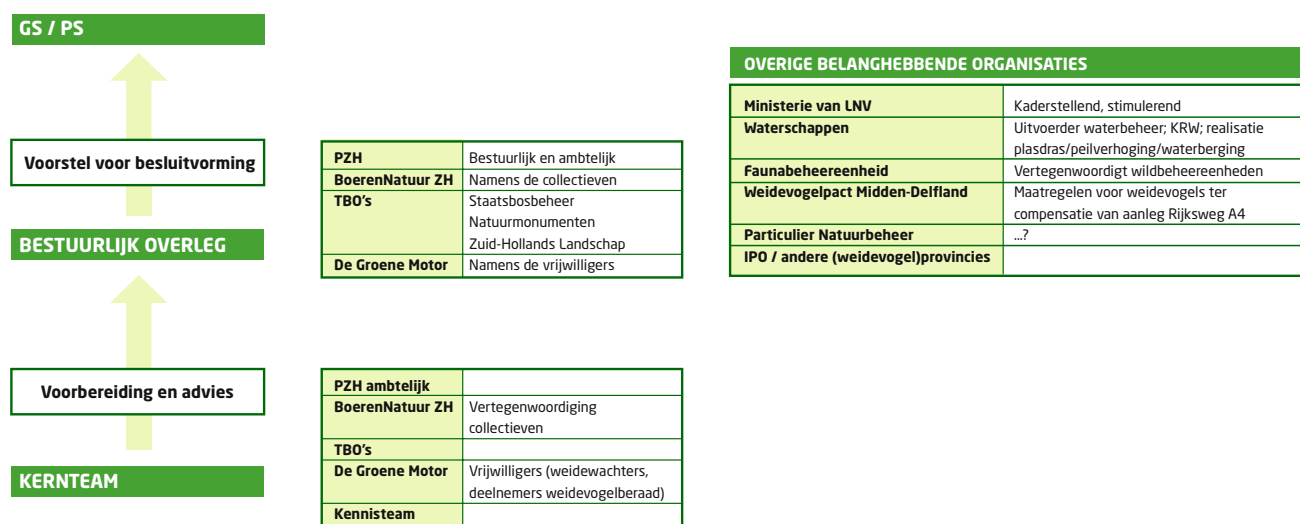
** de gecontracteerde oppervlakte ruige mest is hier weggelaten, omdat hij dubbelt met andere maatregelen

Bijlage 2. Provinciale gronden buiten het NNN die voor weidevogels beschikbaar zijn

Niet afgebeeld op de kaart staan de 14 ha provinciale grond in de polder Bloemendaal bij Gouda, die een wat andere historie heeft.



Bijlage 3. Organisatie van het akker- en weidevogelbeheer in Zuid-Holland



Bestuurlijk overleg

In het bestuurlijk overleg worden hoofdlijnen uit het weidevogelbeleid doorgenomen met de belangenpartijen. In principe vindt er tweemaal per jaar een bestuurlijk overleg plaats. Het doel van het bestuurlijk overleg is om gezamenlijk met provincie en gebiedspartijen de ambitie te bepalen, de strategie te bespreken en te sturen op de voortgang van de uitvoering. Op onderwerpen waar geen consensus gevonden kan worden, is het aan de gedeputeerde om keuzes te maken, en deze voorzien van de verschillende standpunten aan GS en PS voor te leggen. Een transparant proces, samenwerking en transparante besluitvorming zijn daarbij het streven. Onder het kopje kernteam boerenlandvogels wordt de rol van alle deelnemers uitgewerkt.

Kernteam boerenlandvogels

Het kernteam bespreekt vooral inhoudelijke punten. Als er punten zijn waar geen overeenstemming over wordt bereikt, worden deze voorgelegd aan het bestuurlijk overleg. Belangrijke besluiten worden ook voorgelegd aan het bestuurlijk overleg. Het doel van het kernteam is om de uitvoering van het weide- en akkervogelbeheer te verbeteren.

Deelnemende partijen en de rol van elke deelnemer

Provincie Zuid-Holland

- De Provincie Zuid-Holland (PZH) is verantwoordelijk voor de uitvoering van het natuurbeleid, waaronder de instandhouding en het herstel van de akker- en weidevogelpopulaties in de Provincie Zuid-Holland.
- Regie voeren.
- Besluitvorming voorbereiden.
- Knopen doorhakken.
- Opstellen actieplan.
- Verbinding leggen met andere projecten.
- Voorzitten kernteam en bestuurlijk overleg.

BoerenNatuur/collectieven

- BoerenNatuur Zuid-Holland (BNZH) en de collectieven hebben het voortouw bij het agrarisch natuur-, landschaps- en waterbeheer. BNZH vertegenwoordigt daarbij de Zuid-Hollandse collectieven, de collectieven voeren het beheer uit.
- BNZH neemt deel aan het kernteam en het bestuurlijk overleg.
- Verspreiden en verzamelen kennis over agrarisch natuur- landschaps- en waterbeheer onderling en naar burgers.
- Stemmen agrarisch natuur-, landschaps- en waterbeheer af met gebiedspartijen.
- Ondersteunen samenwerking boeren-vrijwilligers.
- Spelen een cruciale rol in de verbetering van de biodiversiteit in het landelijk gebied en in de transitie naar vormen van natuurinclusieve landbouw.
- Maken afspraken met ketenpartijen over duurzamere producten.

Vrijwilligers en De Groene Motor (DGM)

De akker- en weidevogelvrijwilligers:

- spelen een belangrijke rol in het opsporen, markeren van legsels en het registreren van de lotgevallen;
- spelen een rol in de monitoring van de resultaten;
- hebben een rol in de communicatie naar de burger;
- hebben een grote rol in de werving en opleiding van nieuwe vrijwilligers (weidevogelwachters);
- zijn soms tegelijk adviseur / kennispartner.

De Groene Motor (DGM)

- Verzorgt de praktische ondersteuning van de weidevogelvrijwilliger.
- DGM is (nu) niet de partij voor de weidevogellobby.
- Staat voor een gelijkwaardige betrokkenheid van alle vrijwilligers in alle onderwerpen.
- DGM neemt deel aan het kernteam en het bestuurlijk overleg.

Vertegenwoordiging weidevogelvrijwilligers vanuit weidevogelberaad

- Vrijwilligers die meedenken over beleid/weidevogellobby.
- Vertegenwoordigt ook de vrijwilligers uit het weidevogelberaad.

Terreinbeherende organisaties

- Terreinbeherende organisaties (TBO's) beheren weidevogelreservaten.
- In het kernteam treedt Staatsbosbeheer (SBB) op mede namens de andere TBO's: Natuurmonumenten (NM) en het Zuid-Hollands Landschap (ZHL).
- SBB, NM en ZHL nemen elk deel aan het bestuurlijk overleg.
- TBO's willen een rol spelen bij de transitie naar natuurinclusieve landbouw, inclusief aanpak richting pachters die willen extensiveren op eigen terrein, opleidingen voor pachters, en inzet eigen grond.
- Kennisinbreng.

Kennisteam ANLb

- Het Kennisteam ANLb adviseert PZH en collectieven op diverse onderwerpen binnen het weidevogelbeleid en beheer (waaronder monitoring, predatie en plannen ter verbetering van de stand van boerenlandvogels).
- Ontsluiten kennis.
- Een vertegenwoordiger van het kennisteam neemt deel aan het kernteam.

Natuur en Milieufederatie Zuid-Holland (agendalid kernteam)

- De Natuur en Milieufederatie Zuid-Holland (NMZH) sluit alleen bij het kernteam aan bij inhoudelijk relevante thema's, verder agendalid.
- Ontsluiten kennis.
- Vertegenwoordiging van en inbreng vanuit netwerk van 300 groene organisaties.
- Trekkersrol in het Weidevogelberaad.
- Verbinding zoeken met Natuurinclusieve landbouw.

Colofon

Dit actieplan is een gezamenlijke uitgave van de acht organisaties die op het omslag zijn vermeld. De totstandkoming is begeleid door het Kernteam boerenlandvogels Zuid-Holland, waarin deze organisaties zijn vertegenwoordigd, en is gefinancierd door de Provincie Zuid-Holland. Daarnaast heeft een keur aan gebiedsdeskundigen meegewerkt aan de vijf gebiedsplannen die de bouwstenen vormen voor het actieplan en als zelfstandige publicaties beschikbaar zijn. Actieplan en gebiedsplannen kunnen worden gedownload op de website van de provincie: www.zuid-holland.nl/natuur

Foto's: Kees Mostert (inzetjes rechts en linksboven omslag voorzijde, pag. 4, pag. 38 boven, omslag achterzijde, inzetje onder omslag achterzijde), Mark Schuurman (omslag voorzijde, inzet linksonder omslag voorzijde, pag. 8 onder,

pag. 34 boven, inzetje boven omslag achterzijde), Provincie Zuid-Holland (binnenwerk omslag voorzijde), Paul Terwan (pag. 2, pag. 27, pag. 42 onder), Bernard de Jong (pag. 4, pag. 6, pag. 46), Raymond de Vries, (pag. 16 boven) Jan Hendriks (pag. 8 boven, pag. 22, pag. 42 boven), Tim Visser (pag. 12), Arjan van Duijvenboden (pag. 14, pag. 21, pag. 24, pag. 34 onder, pag. 41, binnenwerk omslag achterzijde), Luuk Oevermans (pag. 16 onder), Depositphoto (pag. 18), Floris Scheplitz (pag. 28), Frank Visbeen (pag. 38 onder).

Redactie: Paul Terwan onderzoek & advies
Vormgeving: Buro NIV, Oscar Langevoord

Februari 2019



provincie **HOLLAND**
ZUID

De Groene
Motor




BOERENNATUUR-ZH
Agench Natuur- en Landschapsbeheer



Zuid-Hollands Landschap

natuur en milieu  **zuid-holland**
federatie